

T. C.

İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**İBN HİŞÂM'IN EL-CÂMİ'U'S-SAĞİR FÎ'N-
NAHV ADLI ESERİNİN METOD AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

Yusuf SELLER

(2501131335)

Tez Danışmanı:

Yrd. Doç. Dr. Sultan ŞİMŞEK

İstanbul 2015

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Yusuf SELLER Numarası : 2501131335

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri Danışman Öğretim Üyesi : Yrd.Doç.Dr. Sultan ŞİMŞEK

Tez Savunma Tarihi : 06/07/2015 Tez Savunma Saati : 14:00

Tez Başlığı : İbn Hişâm`ın el-Cami`u`s- Sâğîr fi`n-nahv Adlı Eserinin Metot Açısından İncelenmesi.

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof.Dr. Hüseyin ELMALI		Kabul
2- Doç.Dr. Nurettin GEMİCİ		Kabul
3- Yrd Doç.Dr. Sultan ŞİMŞEK		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Yrd.Doç.Dr. Nurgül MECİT KARAHAN		
2- Yrd.Doç.Dr. Ümit HOROZCU		

ÖZ

İBN HİŞÂM'IN EL-CÂMÎ'U'S-SAGÎR FÎ'N-NAHV ADLI ESERİNİN METOT AÇISINDAN İNCELENMESİ

Yusuf SELLER

Arap dili sahasında seleflerini geçmesi, akranlarına üstünlüğü, haleflerine önder olmasıyla adından söz ettirmiş nahiv âlimlerinden biri olan İbn Hişâm el-Ensârî, Memlükler idaresinde bir ilim ve kültür merkezine dönüşen Kahire'de dünyaya gelmiştir. Hayatı boyunca Kahire'den nâdir ayrılan İbn Hişâm, döneminin önemli âlimlerinden istifade etmiştir. İbn Hişâm'ın henüz hocaları hayattayken nahiv ilmindeki ünü memleketinin sınırlarını aşmıştır. İbn Haldun tarafından "Sibeveyh'ten daha nahivci" olarak nitelendirilen İbn Hişâm'ın ilimdeki velûdluğunun en büyük göstergesi geriye bıraktığı çok sayıda eseridir. İşte, onun ilimdeki bu velûdluğunun ürünlerinden biri de *el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv*'tir. Bu eser, İbn Hişâm'ın nahiv ilmindeki derinliğinin ve özgünlüğünün bir vesikasıdır.

Bu çalışmamızda *el-Câmi'u's-sağîr*'i metodu açısından ele aldık. İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*'i, nahiv usûlünde temel delil getirme metotları olan semâ' ve kıyas metotlarını esas alarak kaleme almıştır. O, bu eserinde, semâ' metoduna bağlı olarak nahiv kaidelerini Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerif, Arap şiiri ve nesiriyle delillendirmektedir. Öte yandan İbn Hişâm, "kendisine uyulan bir ölçü olan" nahiv ilminde, kıyas metodunu esas almadan kaide bina etmenin imkânsızlığını eserindeki ibareleriyle açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hişâm, el-Câmi'u's-sağîr, Nahiv, Semâ', Kıyas, Metot.

ABSTRACT

ANALYSIS OF IBN HĪSHAM'S WORK NAMED EL-CĀMĪ'U'S-SAĜĪR FĪ'N-NAHV IN TERMS OF ITS METHOD

Yusuf SELLER

Superior to predecessors, better than peers and more of a vanguard for successors in Arab Language and Literature, Ibn Hisham al-Ansari, -who studied syntax (nahiv) of Arabic - was born in Cairo which had turned out to be a center for culture and science under Mamluks. Rarely did he leave Cairo where he availed brilliant scholars of his era, thanks to whom his fame went beyond the borders while they were still alive. Ibn Hisham, who Ibn Haldun called “more like a grammarian than Sîbeveyh”, put forth many works. His prolificacy in discipline produced *el-Câmi 'u's-saġîr fî'n-nahv* which marked Ibn Hisham's depth and authenticity in syntax.

In this study, we worked on the method of *el-Câmi 'u's-saġîr* which was written up based on methods of evincement in syntax “semâ' and kıyas” (literally denoting aiding and syllogism). Also, resting on the “semâ'” method, he offered Qor'an, Hadith, Arab poem and prose as evidence for syntax rules. On the other hand, Ibn Hisham clearly expressed in his own phrases impossibility of establishing rule without the “kıyas” method in syntax which is “criterion agreed to”

Keywords: Ibn Hisham, el-Câmi' u's-saġîr, Syntax, Semâ', Syllogism, Method.

ÖNSÖZ

İslam medeniyeti ilim yönünden çok köklü bir mirasa sahiptir. Bu miras sayısız ilmî eseri ihtiva etmektedir. Bu mirasın muhafazası ve ihyâsı ilmî eserlerin doğru anlaşılmasına ve sonraki nesillere doğru aktarılmasına bağlıdır. Bu aktarımın gerçekleşmesiyle ancak medeniyet canlı kalabilir. Dolayısıyla, ilmî eserlerin modern ilmî metotlarla günümüz ilim dünyasına takdim edilmesi İslam medeniyetinin ayakta durmasına ve köklerinin sağlam kalmasına katkıda bulunacaktır.

İslam medeniyetinin doğuşundan günümüze çok sayıda âlim yetişmiş ve bu âlimler, İslamî ilimlerde olduğu gibi bu medeniyetin ana dili olan Arapça sahasında da çok sayıda eser telif etmişlerdir. Onlar, bu telif eserlerin yanında şerhler, haşiyeler, tâlikler vb. eserler de kaleme almışlardır. Bu eserlerin tahlil edilmesi ve medeniyet dili Arapçanın öğrenilmesi açısından, dil ile meşgul olan bir ilim adamının Arapçayı hem klasik hem de modern anlamda bilmesi bir zorunluluktur. Arapçanın bilinmesi ise bu telif eserlerin ciddi anlamda incelenmesine ve özümsemesine bağlıdır.

Hiç şüphesiz, İslâm medeniyetinin yetiştirmiş olduğu en mühim Arap dili âlimlerinden birisi de İbn Hişâm el-Ensârî'dir. Şöhreti memleketi olan Mısır'ın sınırlarını aşmıştır. Nitekim İbn Haldun onun hakkında: "Biz Mağrib'deyken Sibeveyh'ten daha nahivci olduğu söylenen birini işitiyorduk", demiştir. Ellinin üzerinde eseriyle günümüze ulaşan İbn Hişâm'ın, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, *Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyyeti İbn Mâlik*, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb ve Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e-arîb* gibi eserleri, geçmişte bilimsel çevrelerde ders kitabı olarak takip edildiği gibi günümüzde de aynı önemi muhafaza etmektedir. Eserlerinde nahiv konularını sistematik bir şekilde ele alan İbn Hişâm'ın kaleme aldığı fakat nedense mezkûr eserleri gibi fazla meşhur olmamış nahivle ilgili önemli bir eseri de *el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv*'tir. Ne var ki bu eser, Türkiye'de de herhangi bir yüksek lisans ve doktora çalışmasına konu olmamıştır. Bu nedenle biz, İbn Hişâm'ın bu kıymetli eserinin hakettiği değeri de göz önünde bulundurarak eserin metot açısından incelenmesini çalışmamızda ele almayı düşündük. Bu sayede, nahiv ilmindeki özgün üslûbuyla meşhur İbn Hişâm'ın ilmî şahsiyetini ve nahiv ilmine yaptığı katkıyı da *el-Câmi'u's-sağîr*'in metodu açısından mülâhaza edilmesiyle ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızda öncelikle *el-Câmi 'u's-sağîr'*in mevcut iki neşrini de kullandık. Bununla birlikte, İbn Hişâm'ın diğer eserlerinden ve İbn Hişâm'a ve nahve taalluk eden Türkçe ve Arapça eserlerden konumuzla ilgisi bağlamında istifâde ettik. Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve bir de sonuçtan müteşekkildir. Giriş bölümünde, tezin önemi ve amacıyla beraber tezin kapsam ve metodundan söz ettik. Birinci bölümde müellifimizin kısaca hayatını ele alıp başlıca eserlerini tanıttık. İkinci bölümü ise *el-Câmi 'u's-sağîr'*in tanıtımına ve özelliklerine ayırdık. Üçüncü bölümde çalışmamızın temel konusu olan *el-Câmi 'u's-sağîr'*in metodunu ortaya koyduk. Sonuç bölümünde de genel bir değerlendirme yaparak çalışmamızı tamamladık.

Çalışmamın ortaya çıkmasında benden yardımını ve katkılarını esirgemeyen danışman Hocam Yrd. Doç. Dr. Sultan ŞİMŞEK'e, fikirlerinden yararlanmama izin veren Hocam Necat AKDENİZ'e ve Hocam Yrd. Doç. Dr. Musa ALAK'a, tezimle ilgili birçok konuda yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Yasin DURSUN ve Arş. Gör. Ahmet ŞİMŞEK'e, Arş. Gör. Halil ORTAKÇI'ya, Arş. Gör. Veysel GENÇİL'e, kıymetli dostum Yavuz BÜLBÜL'e isimlerini saymadığım birçok dostuma ve özellikle çalışmalarım da her daim yanımda olan aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Yusuf SELLER

İstanbul, 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ

I. TEZİN ÖNEMİ VE AMACI.....	1
II. TEZİN KAPSAMI VE METODU.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBN HİŞÂM'IN KISACA HAYATI VE BAŞLICA ESERLERİ.....	9
1.1. İBN HİŞÂM'IN KISACA HAYATI.....	9
1.1.1 Doğumu ve Nesebi.....	9
1.1.2. İbn Hişâm'ın Yetişmesinde Etkili Olan Ortam.....	9
1.1.3. Tahsîli, Hocaları ve Öğrencileri.....	12
1.1.4. İlmî Şahsiyeti	13
1.1.5. Vefatı.....	16
1.2. BAŞLICA ESERLERİ.....	18

İKİNCİ BÖLÜM

2. EL-CÂMÎ'U'S-SAGÛR Fİ'N-NAHV	25
2.1. EL-CÂMÎ'U'S-SAGÛR'İN TANITIMI VE ÖZELLİKLERİ.....	25
2.2. EL-CÂMÎ'U'S-SAGÛR'İN ŞERHU KATRİ'N-NEDÂ VE EVDAHU'L-MESÂLİK İLE MUKAYESESİ.....	28
2.3. EL-CÂMÎ'U'S-SAGÛR'İN MUHTEVÂSİ.....	38
2.4. EL-CÂMÎ'U'S-SAGÛR'İN YAZMA NÜSHALARI	42
2.4.1. Teymûriyye Nüshası	43
2.4.2. Paris Nüshası.....	43
2.4.3. Tantâ Nüshası.....	43

2.4.4. Arif Hikmet Nüshası	43
2.5. EL-CÂMÎ‘U’S-SAG‘ÎR’İN NEŞİRLERİ.....	44
2.5.1. Arif Hikmet Nüshasının Neşri	44
2.5.2. Teymûriyye Nüshasının Neşri	47
2.6. EL-CÂMÎ‘U’S-SAG‘ÎR’İN ŞERHLERİ	47
2.6.1. Sirâcu’l-munîr şerhu Câmî‘i’s-sag‘îr	47
2.6.2. er-Râidu’l-habîr bi mevâridi’l-Câmî‘i’s-sag‘îr	48
2.6.3. Şerhu’l-Câmî‘i’s-sag‘îr	49
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. EL-CÂMÎ‘U’S-SAG‘ÎR’İN METODU	50
3.1. SEMA‘	50
3.1.1. Kur‘ân-ı Kerîm.....	52
3.1.2. Kıraat.....	60
3.1.3. Hadîs-i Şerîf.....	62
3.1.4. Şiir.....	68
3.1.5. Nesir.....	75
3.2. KIYAS	78
SONUÇ	86
KAYNAKÇA.....	89

KISALTMALAR

- AÜİFD : Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- a.mlf. : Aynı müellif.
- a.y. : Aynı yer.
- b. : (Bin) oğlu.
- Bkz. : Bakınız.
- bs. : Baskı.
- c. : Cilt.
- DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- D.E.Ü. : Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Fak. : Fakültesi.
- h. : Hicrî.
- haz. : Hazırlayan.
- Hz. : Hazreti.
- Ktp. : Kütüphanesi.
- Krş. : Karşılaştırınız.
- m. : Milâdi.
- MÜİFD : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- nr. : Numara.
- nşr. : Neşreden.

ö.	: Ölüm tarihi.
s.	: Sayfa.
t.y.	: Basım tarihi yok.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı.
thk.	: Tahkik eden.
Tsh.	: Tashih.
Üni.	: Üniversitesi.
ve dğr.	: Ve diğer yazarlar.
vb.	: Ve benzeri.
v.d	: Ve devamı.
vr.	: Varak (Yazma eserler için)
vs.	: Ve sâire
Yay.	: Yayınları.
y.y.	: Yayım yeri yok.

GİRİŞ

I. TEZİN ÖNEMİ VE AMACI

Arapçayı oluşturan on iki ilimden biri de nahiv ilmidir. Nahiv ilminin sarf, aruz, kâfiye, lügat, şiir, inşâ', hat, beyân, meânî, muhâdara, iştikâk ilimleri arasındaki yeri bir nevî kalbin diğer organlar arasındaki yerine benzemektedir. Çünkü nahiv ilmi olmadan mezkûr ilimler, üzerinde inceleme yapacağı malzemeyi elde edemez. Nahiv ilmi bu ilimlerin elde edecekleri malzeme için bir vasıta konumundadır. Kalp, nasıl ki bedene kanı temizleyerek gönderip bedeninin varlığını sürdürmesinde etkin bir rol oynuyorsa, Arapçanın varlığını sürdürmesi için de nahiv ilmi aynı etkin görevi icrâ etmektedir. Çünkü nahiv ilmi dile lahnın bulaşmasına engel olarak selîkanın muhafazası işlevini yerine getirmektedir.

İslâmiyetin yayılmasıyla birlikte Araplar farklı toplumlarla karşılaşmaya başlamıştır. Araplar, bu toplumlarla akrabalık türünden olsun ticaret türünden olsun ciddi bir etkileşim içerisine girmişlerdir. Bu etkileşim Arapların kültürlerinde birtakım değişmelere yol açtığı gibi, cahiliyye döneminde herhangi bir etkiye mâruz kalmamış dillerine lahnın girmesine de neden olmuştur. Öyleki, onlar konuşmalarında merfu olanı meksur, mansup olanı merfu söylemek suretiyle bu lahnları çoğaltmaya başladılar. Bu durumun örneklerinden biri Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin (ö. 67/ 686) kızıyla arasında geçen diyalogtur.¹ Buna göre; Ebu'l-Esved ed-Duelî, kızının "ما أحسنُ السماء؟" "gökyüzünü güzel yapan nedir?" sorusuna "نجومها" diyerek cevap vermiş, bunun üzerine kızının "إنما أردتُ العجب" "*Ben yalnızca hayretimi ifade etmek istemiştin*" şeklindeki cevabına da "قولي ما أحسنَ السماء! وافتحي فاك" "*de ve ağzını aç (mansup oku)*" demiştir. Yine bu lahnın örneklerinden bir başkası da Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin "أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ"² "*Allah ve rasûlü müşriklerden uzaktır.*" ayetini رسولُه şeklinde cerr ile okuyup manayı "*Allah, müşrikler ve rasûlündenden uzaktır*"

1 Ahmed b. Mustafa b. İbrahim el-Hâşimî, *Kavâ'idu'l-esâsiyye li'l-lugati'l-'arabiyye*, thk. Muhammed Ahmed Kâsım, Beyrut, Mektebetu'l-asriyye, 2012, s. 19-20.

2 Tevbe 9/3.

manasına dönüştürüp bozan birini görmüş olmasıdır.³ Bunun üzerine Ebu'l-Esved ed-Duelî dilin parlaklığının kaybolmasından, gençliğinin ihtiyarlığa, güzelliğinin çirkinliğe kalbolmasından korkmuş Hz. Ali'nin de direktifiyle bu işi düzeltme yolunda adım atmıştır. Böylelikle nahiv ilminin temelleri atılmış Arapçanın gramer kuralları tespit edilmeye başlanmıştır. Her ne kadar nahiv ilminin ortaya çıkışı ile ilgili birtakım ihtilaflar mevcut olsa da bu konuda bütün kaynaklarda Hz. Ali ve Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin ismi zikredilmektedir.⁴ Bütün bu ifadelerden nahiv ilminin Arapçanın bozulmasına karşı bir kalkan olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nahiv ilminin tarihî seyrinden söz etmek de çalışmamızın önemi açısından elzemdir.

Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin ardından Meymûn el-Akrân (ö. 100/718) ve onu takip eden bir grup Ebû Amr b. el-Âlâ' (ö. 154/770), Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh (ö. 180/796), Kisâî (ö. 189/804) bu işi devam ettirmiş sonra bunlar birtakım gruplara ayrılarak Basra, Kûfe, Bağdat, Endülüs, Mısır gramer ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin her birinin gramer kurallarını belirlemede kendine özgü bir metodu vardır. Bu ekollerin genel olarak izlemiş olduğu metotlardan söz edecek olursak, Basra ekolüne mensup âlimlerin gramerde şâhit olarak kullanılan sözlerin, fesahatına güvenilen Araplardan işitilmiş olmasına, işitilen sözler toplanıp taranırken râvilerin araştırılmasına ve onların rivâyetlerinden emin olunmasına özen gösterdiklerini söyleyebiliriz. Bununla birlikte, Basralı âlimlerin gramer kaidelerini Kur'ân-ı Kerîm ve şiirin yaygın kullanışlarını baz alarak bina ettikleri, şâhit bulunmadığı taktirde kaideleri titizlikle bir illete dayandırarak kıyas yoluyla çıkardıkları, kıyasın imkansızlığı halinde te'vile gittikleri ve te'vil de mümkün olmadığında kullanımı şâz veya zarûret sayarak zayıf kabul ettikleri söylenebilir.⁵

Basra ekolünden uzun bir zaman sonra ortaya çıkan Kûfe ekolüne gelince, onların gramer kaidelerini serdederken izlediği metot da şu şekilde özetlenebilir: Kûfe ekolüne mensup âlimler fazla titiz olmadan Arap şiirlerine ve Arap kabile lehçelerinin rivayetlerine büyük oranda yer vermişlerdir. Bununla birlikte onlar, Arapların az ve

3 Bu konuda farklı bir anlatım için bkz. Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Erzurum, Atatürk Üni. Fen-Edebiyat Fak. Yay., 2001, s. 19-20.

4 Bkz. Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 24.

5 Şevkî Dayf, **el-Medârisu'n-nahviyye**, 7. bs., Kahire, Dâru'l-meârif, 1995, s. 18.

nâdir olarak kullandığı sözleri esas alarak kıyas yapmışlar ve kaide serdetmede tek bir şâhidi bile yeterli kabul etmişlerdir.⁶

Kûfe ekolünün ardından Bağdat Ekolü hakkında da kısaca şunlar söylenebilir: Basra ve Kûfe ekolünün mensupları, hicrî ikinci asrın yarısından sonra Bağdat'ta bir araya gelerek her iki grup da kendi ekollerinin görüşlerini tartışarak müdafa etmiştir. Bu tartışmaların ardından hicrî üçüncü asrın sonlarına yakın iki ekolün büyük temsilcilerinin vefatıyla bu tartışmalar sukûn bulmuştur. Hicrî dördüncü asra gelindiğinde, bu asrın başlarında her iki ekol arasındaki münakaşalar sona ermiş ve iki grup arasında kendi görüşlerini yeniden kontrol etme söz konusu olmuştur. Bu kontrol sürecinin ardından iki ekolün mensupları, içtihad edilen görüşlerin dayanağı olan rivâyetleri, şâhitleri ve kıyasları bir sıhhat testine tabi tutma yoluna koyulmuşlardır. Zamanla bu tavır olgunlaşarak bu iki ekolün görüşlerinden birini tercih etme veya bu tercihlere kendi içtihatlarını ekleme yoluyla Bağdat ekolünü ortaya çıkarmıştır.⁷

Diğer taraftan Endülüs ekolünün teşekkülü ise şu şekildedir: Bu ekolün temsilcileri yukarıda zikrettiğimiz diğer üç ekolün kitaplarını Endülüs'e nakletmişlerdir. Endülüs nahivcileri bu kitaplardaki kaidelerle ve rivâyetlerle yetinerek çalışmalarını sürdürmüştür. Özellikle Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını dikkate alarak diğer ekollerin bazı görüşlerini reddetmişler ve onların gözden kaçırmış oldukları meseleleri ortaya koyarak bir telif metodu benimsemişlerdir.⁸

Mısır nahiv ekolüne mensup nahivcilerin takip ettikleri metota gelince, onların metodu kısaca Bağdat nahiv ekolünün de benimsediği metot olan tercih metodudur. Mısır ekolüne mensup nahivciler, kendilerinden öncekilerin görüşleriyle kimi zaman ittifak halinde olmuşlar kimi zaman da onların görüşlerine muhalif bir tavır sergilemişlerdir. Mısır ekolüne bağlı son dönem nahivcilere bakıldığında ise onların şerh ve ihtisâr çalışmaları ile ilgilendikleri görülmektedir.⁹ Öte yandan, nahiv ilminin gelişim serüveninde rol oynayan bu ekollere mensup âlimler nahiv ilmine yaptıkları katkılar açısından büyük önem taşımaktadır. Böyle bir önemi haiz

6 Muhammed et-Tantâvî, **Neş'etu'n-nahvi ve târîhu eşheri'n-nuhât**, Abdu'l-azîm eş-Şenâvî ve Muhammed Abdurrahman el-Kurdî, 2. bs., y.y., Dâru'l-meârif, 1995, s. 122; Şevkî Dayf, **el-Medârisu'n-nahviyye**, s. 18.

7 Muhammed et-Tantâvî, **Neş'etu'n-nahvi ve târîhu eşheri'n-nuhât**, s. 158.

8 Muhammed et-Tantâvî, **Neş'etu'n-nahvi ve târîhu eşheri'n-nuhât**, s. 188-189.

9 Bkz. Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 123-146.

âlimlerden biri de Mısır nahiv ekolünün son dönem temsilcilerinden olan İbn Hişâm el-Ensârî'dir. Nahiv ilmine ilişkin seçkin eserler telif etmiş olan İbn Hişâm'ın eserlerine bakıldığında, onun genel itibarıyla yukarıda zikrettiğimiz ekoller arası tartışmalardan, gereksiz ve faydasız, çetrefilli durumlardan uzak durduğu açıkça görülmektedir. İbn Hişâm bu tarz tartışma ve ihtilafların faydasızlığından bizatihi *Muğni*'sinin mukaddime kısmında söz etmektedir. Mesela İbn Hişâm, الإسم kelimesinde Basralılar ve Kûfeliler arasındaki ihtilafın gereksizliğini açıkça ifade etmektedir.¹⁰

İbn Hişâm'ın nahiv ilmindeki metodu en genel ifadeyle yukarıda da zikrettiğimiz Mısır nahiv ekolünün Bağdat ekolüyle benzer olarak benimsemiş olduğu tercih metodudur.¹¹ İbn Hişâm kimi meselelerde Basralı ve Kûfelilerin görüşleri arasında mukayese yapıp tercihlerde bulunurken, kimi zaman da kendi tahrîc ve ta'lîli ile tevcihte bulunmaktadır. Dolayısıyla İbn Hişâm'ın mezhepsel bir taassubtan uzak olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Öte yandan, İbn Hişâm'ın Basra ekolüne olan meyli de dikkat çekmektedir. Fakat onun bu meyli de gelişi güzel bir meyil olmamıştır. O, çoğu yerde onların görüşlerini tercih ederken çok az meselede onlara muhalefet etmiştir. Mübtedanın ibtida ile merfu olması, haberin ise mübteda ile merfu olması, ك ve kardeşlerinin ismini raf etmesi haberini nasb etmesi, mefûlün bihin fiille mansup olması, muzafun ileyhin mudaf ile mecrur olup izafetten dolayı mecrur olmayışı ve muzafun ileyhte mahzûf bir lâm manası bulunmayışı onun Basralılarla ittifak halinde olduğu konulara kısaca örnek olarak zikredilebilir.¹² Öte yandan, İbn Hişâm fiilin yalnızca mazi ve muzariden ibaret olduğu, emrin ise başında talep lâmı bulunan muzarinin bir fer'i olduğu konusunda Kûfelileri takip ettiği görülmektedir.¹³ Bu konuların örneklerini çoğaltmak mümkündür.

10 İbn Hişâm, **Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'ârîb**, thk. Berekât Yusuf Hebbûd, Beyrut, Dâru'l-erkâm, 1999, Mukaddime, s. 48; Bkz. Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 142.

11 Şevki Dayf, **Medârisu'n-nahviyye**, s. 347.

12 Şevki Dayf, **Medârisu'n-nahviyye**, s. 347.

13 Mesela: **لنقم** buradaki lâm tahfîf için hazfedilmiştir. **قم** ve **اقعد** örneklerinde olduğu gibi. Bu konu ve İbn Hişâm'ın nahivdeki tercihleri hususunda muhtasar bir sunum için Bkz. İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 19 vd.; Şevki Dayf, **Medârisu'n-nahviyye**, s. 346 vd.

İbn Hişâm'ın eserlerinde konuları ele alış tarzı da onun nahivdeki metodunun içine dâhildir. İbn Hişâm'ın eserlerine bakıldığında öncelikle kaideleri verip ardından kaidelerin şâhitlerini sunduğu görülmektedir. Onun şâhit olarak Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf, Arap şiiri ve nesirini kullandığı dikkat çekmektedir. Hatta kimi zaman şiirleriyle ihticâc edilmeyen şâirlerin şiirlerini de şâhit olarak kullandığı görülmektedir. Ancak bu tarz ihticâcları muhalefet ettiği kimselerin lahnlarını göstermek için yaptığı, istişhâd maksadıyla yapmadığı da müşahade edilmektedir.¹⁴

İbn Hişâm eserlerinde nahiv konularını işlerken öğretici bir metot benimsemiştir. İbn Hişâm'ın eserlerinin bir yandan Arapça ders kitabı olma niteliği taşıdığı görülürken diğer yandan nahvî meseleleri özel bir biçimde öğretme amacı taşıdığı görülmektedir. *Şerhu Şuzûri'z-zeheb* adlı eserinin mukaddimesinde söyledikleri bu durumun en önemli göstergelerindendir. Buna göre; İbn Hişâm mezkûr eserinde nahiv konularını anlatırken açıklayıcı bir üslûp izlediğini, bu nedenle de her konuyu ayrı bablar halinde sunduğunu, her konuyu o konuyla ilişkili bir ayetle bitirdiğini ve o ayetin irabını yaparak ayeti tevil ettiğini ifade etmektedir. İbn Hişâm, bunu yapmasının sebebinin, öğrencilerin irab yaparak kendilerini geliştirmelerine katkıda bulunmak olduğunu da belirtmektedir.¹⁵

İbn Hişâm'ın nahiv ilminde izlemiş olduğu metodun ve üslubun birtakım farklılıklarla müşâhade edildiği önemli bir eseri *el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv*'tır. Tezimizde esas aldığımız bu kıymetli eser, İbn Hişâm'ın *Şerhu Katri'n-nedâ*, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, *Muğni'l-lebîb*, *Evdahu'l-mesâlik* adlı eserleri gibi, özellikle de Türkiye'de çok fazla meşhur olmamıştır. Bu eser dikkatle incelendiğinde ve az önce zikrettiğimiz eserlerle mukayese edildiğinde nahiv ilminde klasik tarzda yazılmış eserler arasında mülâhaza edilebilir. Klasik tarzda yazılmış nahiv eserlerinde hâkim olan karakter muhtasar metinler olmalarıdır. Bu tür nahiv eserlerinin kendilerinden önceki ilmî birikimi toplu bir biçimde sunma ve bunu yaparken de ibarelerde uyumlu bir terkip kullanma hassasiyeti götüğü görülür. Bu hassasiyet, kısa ancak mana bakımından yoğun eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öte yandan, bu

14 Bkz. İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 22.

15 İbn Hişâm, **Şerhu Şuzûri'z-zeheb fi marifeti'l-keîmi'l-arab**, thk. Muhammed Muhiddîn Abdulhamîd, Beyrut, Mektebu'l-asriyye, 2008, s. 33.

eserlerin kısa ve öz oluşu, öğrencilerin konuları kolaylıkla ezberlemelerine ve öğrenmelerine katkı sağlamıştır.¹⁶

İncelememize konu olan *el-Câmi 'u's-sağîr*, klasik tarzda yazılmış eserlerdeki öz olma kaygısını okuyucusuna hissettirmektedir. Bununla birlikte, *el-Câmi 'u's-sağîr* nahiv kaidelerini ve ulemâ arasında yaygın olan örnekleri öğrencilerin kolaylıkla ezberleyeceği türden bir metindir. Nitekim, eserin isminden de anlaşılacağı üzere, nahiv konularını bir araya toplayan câmi' ve bu konuları öz bir biçimde sunan küçük (sağîr) bir eser olduğu görülmektedir. Arapça öğretimi açısından yalnızca mezkûr özellikleriyle bile dikkate değer olan bu kıymetli eser, özellikle Türkiye'de herhangi bir çalışmaya konu olmamıştır. İbn Hişâm'ın diğer eserleriyle ilgili çalışmalar bulunmasına rağmen *el-Câmi 'u's-sağîr*'in bu çalışmalarda yalnızca İbn Hişâm'ın eserleri arasında zikredilerek geçildiği görülmektedir. Dolayısıyla gerek Arapça öğretimi açısından gerek ilim dünyasında hak ettiği yeri bulması açısından bu kıymetli eseri metodu açısından incelemeyi uygun gördük. Çünkü eserin metodu, onun bilimsel değerini ortaya çıkarmaktadır. Eserin bilimsel değerinin ortaya çıkmasıyla da ondan istifadenin mümkünlüğü açıklığa kavuşmuş olacaktır. Dolayısıyla bu çalışmayla İbn Hişâm gibi meşhur bir nahiv âliminin Arapça öğretimine büyük katkısı olabilecek değerli bir eserin üzerinden tozlar silinmek istenmektedir. *el-Câmi 'u's-sağîr*'in tanıtılmasıyla ve metodolojik açıdan ele alınmasıyla öneminin anlaşılmasına vesile olunacağı da bir hakikattir. Öte yandan, böyle bir çalışmayla Arapçanın fesahetinin bozulmasına karşı bir kalkan olan nahiv ilminin daha etkin bir biçimde kullanılmasına zerre kadar da olsa katkı sağlanacağı kanaatindeyiz.

Sonuç olarak denilebilir ki; Arapçanın canlı kalabilmesi için hayatî öneme sahip olan nahiv ilminin öğretimi bu ilim üzerine yazılan eserlerle devam ettirilmiştir. Dolayısıyla bu eserlerin anlaşılması ve sonraki nesillerin istifadesine sunulması büyük önem taşımaktadır. Ancak bu şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in dili olan Arapçanın ve İslam medeniyetinin canlı kalarak varlığını devam ettirmesi mümkün kılınabilir. Bu açıdan

16 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muharrem Çelebi, "Muhatasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir, Sayı: 5, 1989, s. 1-31.

bakıldığında ise *el-Câmi 'u's-sağîr'* in metot açısından incelenmesinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

II. TEZİN KAPSAMI VE METODU

Çalışmanın kapsamını ortaya koymak adına değinilmesi gereken en mühim şey *el-Câmi 'u's-sağîr'* in muhtevası ve müellifi İbn Hişâm'ın bu muhteva üzerindeki metodolojik yöntemidir. *el-Câmi 'u's-sağîr'* muhtevası itibariyle nahiv konularını içermektedir. Fakat *el-Câmi 'u's-sağîr'* de en başta sarf ilmine ve bununla birlikte de belagat ilmine ilişkin meseleler dolaylı olarak yer almaktadır. *el-Câmi 'u's-sağîr'* in muhtevasının incelenmesi ve diğer yandan da yukarıda tezin önemi ve amacı konusunda değindiğimiz İbn Hişâm'ın nahiv ilmindeki metodunun *el-Câmi 'u's-sağîr'* deki seyri, tezimizin kapsamını belirleme noktasında bize yardımcı olmuştur. Bu nedenle *el-Câmi 'u's-sağîr'* in metodolojik olarak incelenmesi, öncelikle müellifimiz İbn Hişâm'ın hayatını ve eserlerini izahı gerektirmiştir. Çünkü bütün eserler ancak sahibinin bilinmesiyle daha iyi anlaşılabilir. Bu noktadan hareketle, müellifimizin nahiv ilmindeki şöhretini de dikkate alarak ve tekrara da düşmemek maksadıyla onun kısaca hayatını ve başlıca eserlerini imkanlarımız dahilinde ortaya koyduk.

Müellifimiz İbn Hişâm'ın doğumunu, nesebini, içinde yetişip “İbn Hişâm en-Nahvî” ünvanını aldığı ortamı, ilmî kişiliğinin oluşmasında etkin rol oynayan tahsil hayatını ve bu tahsille birlikte kıvam bulan ilmî ve insanî karakterini ve yaşama vedası ile geride bıraktığı eserleri çalışmamızın ilk bölümünde ele aldık. İbn Hişâm'ın seçkin eserleri arasında olup fakat raflarda tozlanmaya terkedildiğini düşündüğümüz *el-Câmi 'u's-sağîr'* in tanıtılması ve özelliklerinin ele alınması ise mezkûr kapsamın ikinci ögesi olarak tezimizde yer almak durumundaydı. Çünkü eserin mahiyeti, onun metodunu anlama konusunda yadsınamaz bir önem taşımaktaydı. Bu nedenle, ikinci bölümü *el-Câmi 'u's-sağîr'* i özellikleri ve tanıtımına ayırdık. İbn Hişâm'ın üslûbu bağlamında eserin yazılış amacından, isimlendirilmesinden, yazılış tarihinden kendi çıkarımlarımız, bazı aslî ve ikincil kaynaklar doğrultusunda birtakım tespitlerimizi ikinci bölümün başında sunduk. Bundan sonraki aşamada *el-Câmi 'u's-sağîr'* in muhtevasını ortaya koyduk. Bu muhteva içerisinden bazı konuları İbn Hişâm'ın birtakım eserleriyle mukayese ederek eserin nahiv ilmindeki yerini gözler önüne

sermeye çalıştık. Diğer taraftan eserin yazma nüshalarını, neşirlerini, şerhlerini de tanıtarak tezimizin kapsamının merkezinde duran, eserin metodu bahsine bir temel olması açısından ikinci bölümü bitirdik.

Eserin metodu bahsinde, yani üçüncü bölümde ise İbn Hişâm'ın *el-Câmi 'u's-sağîr*'deki metodunun semâ' ve kıyas olmasını tespitle konuyu iki ana başlıkla ele alma cihetine gittik. Semâ' metodu altında eserden tespit ettiğimiz şâhitleri ve bu şâhitlerin ilgili olduğu konuları da izah ederek eserin muhtevasının daha net bir biçimde görülmesine çalıştık. Kıyas metoduna ilişkin bölümde ise eserde geçen kıyasla ilgili konu, terim ve örneklere yer verdik. Sonuç bölümünde ise bu yapılanların bir özeti ile vardığımız neticeleri ve sonraki çalışmalar için önerilerimizi sunarak *el-Câmi 'u's-sağîr*'in metodunu bu kapsam içerisinde vermiş olduk.

Tezimizde izlemiş olduğumuz metot, objektiflik sınırlarını muhafaza etmek adına aslî kaynaklara ulaşma gayreti oldu. Dolayısıyla kimi meselelerde aslî kaynaklara ulaşamadığımızda, o meseleye ilişkin ikincil kaynaklara müracaat ederek atıflarda bulunduk. Öte yandan, tezimizin ortaya çıkmasında karşılaştığımız mühim bir zorluk olarak zikretmemiz gereken şey *el-Câmi 'u's-sağîr*'in yazma nüshalarına ulaşma konusunda yaşadığımız sıkıntıdır. Eserin yazma nüshalarına ulaşmamız imkân dahilinde olmadığından çalışmamızda eserin matbu nüshalarını esas aldık. Eserin yazma nüshaları hakkındaki açıklamamızda Ali Fevde Nîl'in *İbn Hişâm el-Ensârî Âsâruhû ve Mezhebuhû en-Nahvî* adlı eserinden ve *el-Câmi 'u's-sağîr*'in neşirlerinin dirâse kısımlarından yararlandık. Bununla beraber, çalışmamızda *el-Câmi 'u's-sağîr*'in metodunu eserin matbû nüshalarından, bunun dışında kalan konuları ise başta İbn Hişâm'ın diğer eserleri olmak üzere ve İbn Hişâm üzerinde yapılan çalışmalardan hareketle izah ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBN HİŞÂM'IN HAYATI VE BAŞLICA ESERLERİ

1.1. İBN HİŞÂM'IN HAYATI

1.1.1 Doğumu ve Nesebi

Müellifimiz İbn Hişâm, 5 Zilkâde 708/Nisan-Mayıs 1309 tarihinde Kahire'de doğmuştur. Tam adı, Abdullah b. Yusûf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm'dır. Künyesi, İbn Hişâm ve Ebû Muhammed'tir. Lakabı, Cemâlüddîn'dir. Nisbesi cedlerinin kabilesine nispetle, el-Ensârî, el-Hazrecî; ikamet ettiği ülkeye nispetle, el-Mısırî; fikhî mezhebine nispetle, el-Hanbelî; meşhur olduğu ilme nispetle en-Nahvî'dir.¹⁷ Müellifimiz, İbn Hişâm künyesi ve İbn Hişâm en-Nahvî nisbesiyle meşhurdur.¹⁸

1.1.2. İbn Hişâm'ın Yetişmesinde Etkili Olan Ortam

İbn Hişâm doğumundan ölümüne kadar geçen yaklaşık elli üç yıllık süreyi döneminin medeniyet ve kültür merkezlerinden biri olarak kabul edilen Kahire'de geçirmiştir. Ancak İbn Hişâm'ın *Muğni*'deki ifadelerinden anlaşıldığına göre, o iki defa Kahire'den ayrılmış ve Mekke'ye gitmiştir. Buna göre, İbn Hişâm'ın Mekke'de

17 İbn Hacer Şihâbüddîn b. Ahmed el-Askalânî, **ed-Duraru'l-kâmine fi 'ayâni'l-mieti's-sâmine**, Beyrut, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, t.y., c. II, s. 415-416; Muhammed eş-Şevkânî, **Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'**, Kahire, Dâru'l-kutubi'l-islâmiyye, t.y., c. I, s. 400-402; Celâlüddîn es-Suyûti, **Husnu'l-muhâdara fi târihi Mısra ve'l-Kâhire**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Suriye, Dâru'l-ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye, 1967, c. I, s. 536; es-Suyûti, **Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât**, 2. bs., y.y., Daru'l-fikr, 1979, c. II, s. 68-70; M. Reşit Özbalıkcı, "İbn Hişâm en-nahvî", **DİA**, İstanbul, TDV Yay., 1999, c. XX, s. 74; İbn Hişâm, **el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv**, thk. Muhammed Şerîf Saîd ez-Zeybâk, Muhakkikin Mukaddimesi, Dimaşk, Mektebetu Halbûnî, 1968, s. 1 vd.; İbn Hişâm, **el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv**, thk. Ahmed Mahmûd Hermîl, Muhakkikin Mukaddimesi, Kahire, Mektebetu'l-hancî, 1980, s. 3, İbn Hişâm, **Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyyeti İbn Mâlik**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Muhakkikin Mukaddimesi, Beyrut, Mektebetu'l-asriyye, 2013, c. I, s.7; Çalışmamızda bundan sonra *el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv*'in yalnızca Ahmed Mahmud Hermîl neşri "Hermîl" adıyla eserin künyesinden sonra belirtilecektir. Eserin ez-Zeybak neşri ise yalnızca *el-Câmi'u's-sağîr* künyesi ile verilecektir.

18 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn**, tsh. Kilisli Muallim Fırat, Şerafettin Yaltkaya, Dâru ihyâi turasi'l-arabî, t.y, c. I, s. 124, 406; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn**, c. II, s. 563, 1352 vd.; Bkz. İsmail Hakkı Sezer, **İbn Hişâm ve Muğni'l-Labîbî**, Konya, 2000, s. 25-26; Bkz. Yusuf Sancak, "İbn Hişâm el Ensârî Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Gramerle İlgili Bazı Görüşleri ve Tercihleri Üzerine Bir Deneme", **AÜİFD**, sayı: 14, 1999, s. 201.

ilk bulunduğu tarih h. 749 yılıdır. İbn Hişâm bu yolculuğu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:¹⁹

“...749 senesinde Mekke’de –Allah oranın şan ve şerefini artırsın- bu konuda (irâb ilmi) dört bir yandan kaideleriyle zifiri karanlıkları aydınlatan bir kitap yazdım. Mısır’a yönelişim zamanında yazdığım bu ve diğer kitaplarımda bazı hakikatlere ulaştım...”

İbn Hişâm’ın ikinci kez Mekke’de bulunması ise h. 756 yılındadır. Yine *Muğni*’sindeki şu sözleriyle açıklığa kavuşmaktadır:²⁰

“...Allah Teâlâ 756 senesinde bana haremine tekrar dönme ve şehirlere en hayırlısına komşu olma ile in’âmda bulundu. Bütün gücümle ikinci kez çalışmaya başladım, tembellik ve gevşeklik göstermeden çalışmaya devam ettim ve “Muğni’l-lebîb” adlı çalışmamı en güzel ve uygun bir şekilde ortaya koydum...”

Görüldüğü üzere, İbn Hişâm’ın kendi ifadelerinden bulunduğu tabî çevrelerin Mısır ve Mekke olduğu anlaşılmaktadır. Hiç şüphe yok ki, onun ilmî yönü üzerinde doğrudan etkili olan çevre Mısır’dır. Mekke’nin ise onun ilmî yönü üzerinde *Muğni*’sini orada kaleme almasından da anlaşılacağı üzere ancak dolaylı bir etkisinden söz edilebilir.²¹ Dolayısıyla İbn Hişâm’ın nahiv ilminde söz sahibi olmasında etkili olan bu iki ortamdaki Mısır’ın özellikle ele alınması önem taşımaktadır.

Mısır’da, İbn Hişâm’ın yaşadığı yıllarda Memlûkler hüküm sürmekteydi. Memlûkler, Bağdat’ın düşmesinin ardından, Mısır ve Şam’da 648/1250 yılında kurulmuştu.²² Memlûkler devrinin, İslâmî ilimlerdeki gelişme bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri olduğu söylenebilir.

Doğu İslâm dünyasının Moğol, Endülüs’ün ise Haçlı istilasına uğradığı bir sırada kurulan Memlûk Devleti ülkelerini terk etmek zorunda kalan pek çok âlimin

19 İbn Hişâm, **Muğni**, c. I, s. 45.

20 İbn Hişâm, **Muğni**, c. I, s. 45.

21 Nureddîn ‘Isam, **İbn Hişâm el-Ensârî hayâtuhû ve menhecuhû en-nahvî**, Beyrut, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1989, s. 12.

22 Muhammed Tantâvî, **Neş’etu’n-nahvî ve târihu eşheri’n-nuhâ**, s. 268; Ali Fevde Nîl, **İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî**, Riyâd, Câmi‘atu Melik Su‘ûd, 1985, s. 5.

sığınağı olmuştur.²³ Böylelikle ilmi faaliyetler hız kazanmış, Kahire ve Dımaşk, İslâm dünyasının en önemli iki ilim merkezi haline gelmiştir. Memlûklerde ilmî çalışmalara destek veren devlet adamları, ülkede Zengîler ve Eyyûbîler döneminden kalan medreselerin sayısını daha da artırmıştır. Bu durumun en önemli göstergesi, o dönemde Dımaşk'ta yüz altmış ve Kahire'de yetmiş beş civarında medresenin bulunmasıdır. Bu medreselerin çoğu Sünnî dört mezhep üzerine öğretim veren fıkıh medresesi olma özelliği gösterirken, bazılarında tek, bazılarında da birkaç mezhebin fikhî okutulmaktaydı. Medreselerin yanında dâru'l-kur'an ve dâru'l-hadîsler de bulunmaktaydı. Fıkıh ilmiyle birlikte, diğer dinî ilimlerin ve dil ilimlerinin okutulduğu bu medreselerin zengin kütüphaneleri mevcuttu. Yine bu medreselerin bünyesinde yetim ve yoksul çocuklar için ilkokullar yapılmıştı. Ayrıca ilköğretimin yürütüldüğü özel mektepler de bu ilkokulların yanında zikredilebilir. Öte yandan, medreselerin başmüdürrisleri sultan tarafından tayin edilmekteydi. Devlet, hocaları ve talebeleri himayesi altına almıştı ve medreselerin her biri için bânileri tarafından zengin vakıflar tahsis edilmişti. Camiler ve tarikatlara ait tekke ve zaviyeler de birer okul işlevi görmekteydi. Zengin kütüphanelerin bulunduğu büyük camiler zamanın önemli ilim merkezleri arasında yer almaktaydı.²⁴ Memlûkler'de ilmî ortamı genel anlamda bu şekilde özetlemek mümkündür. Öte yandan, Memlûkler döneminde Arapça sahasında adından söz ettirmiş âlimlerin kimler olduğuna bakmak, İbn Hişâm'ın nahiv ilmindeki yerini görmemize katkı sağlayacaktır.

Memlûkler döneminde Arapça sahasında pek çok âlim yetişmiştir. Başta müellifimiz İbn Hişâm ve nahiv ilminin önemli isimlerinden olan İbn Malik et-Tâî (ö. 672/1274), İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (ö. 698/1299), Ebû Hayyân el-Endelusî (ö. 654/1256), İbn Nübâte el-Mısrî (ö. 768/1366), Bahaeddin İbn Akîl (ö. 769/1367) ve İbn Ammâr (ö. 768/1367) bunların en önemlilerindedir. Arap dilinde yazılmış en geniş lügatın sahibi İbn Manzûr (ö. 711/1311), Demâminî (ö. 827/1424), Hâlid el-Ezherî (ö. 905/1499), Muhyiddin el-Kâfiyeci (ö. 879/1474) ve Celaluddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505) de bunlar arasındadır.²⁵ Elbette burada zikredilen âlimlerden bazıları İbn

23 İsmail Yiğit, "Memlûkler", **DİA**, Ankara, TDV Yay., 2004, c. XXIX, s. 94; Nureddin 'Isam, **İbn Hişâm el-Ensârî hayâtuhû ve menhecuhû en-nahvî**, s. 12.

24 İsmail Yiğit, "Memlûkler", **DİA**, c. XXIX, s. 94.

25 İsmail Yiğit, "Memlûkler", **DİA**, c. XXIX, s. 95.

Hişâm'ın halefidir. Ancak İbn Hişâm'ın içinde bulunduğu ortamın siyâk ve sibâkı, kalabalığı çok olan tatlı bir suyun²⁶ kaynağı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, bütün bu ilmî müesseselerden ve âlimlerden hareketle, İbn Hişâm'ın içinde bulunmuş olduğu ortamın ilmî ve kültürel anlamda çok büyük bir zenginliğe sahip olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Dolayısıyla da İbn Hişâm'ın ilmî gelişmeler bakımından bu denli zengin bir ortamda bulunması, onun nahv ilminde adından söz edilen bir âlim haline gelmesinde rol oynamıştır.

1.1.3. Tahsîli, Hocaları ve Öğrencileri

İbn Hişâm öğrenimini doğum yeri olan Kahire'de tamamladı. Arapçayı kendisinden sürekli olarak ders aldığı Şihabuddîn Abdullatif b. Murahhal'dan (ö. 744/1343) öğrendi.²⁷ Kıraat ilmini İbn Serrâc'tan (ö. 747/1346) okudu.²⁸ İbn Cemâ'a'dan (ö. 733/1332) ders dinledi. Yine ondan Ebu Muhammed eş-Şâtibî'nin (ö. 590/1333) *eş-Şâtibiyye* diye bilinen manzum eserini rivayet etti. Tâcuddîn el-Fâkihânî'den (ö. 734/1333) son sahifesi hariç *el-İşâra fi'n-nahv*²⁹ adlı eserin şerhini okudu. Öte yandan, İbn Hişâm Tâcuddîn et-Tebrîzî'nin (ö. 746/1345) derslerinde bulundu.³⁰ Ebu Hayyân el-Endelûsî'den Zuheyr b. Ebî Sulmâ'nın³¹ (ö. 610) divânını dinledi. Ancak ondan ders okumadı.³² İbn Hişâm bu şekilde tahsilini tamamlamasının ardından Mısır'da ve Mekke'de müderrislik yaptı. İbn Hişâm'ın Mısır ve Mekke'de müderrisliği döneminde çok sayıda öğrencisi olmuştur.³³

26 Nureddîn 'Isâm, **İbn Hişâm el-Ensârî hayâtuhû ve menhecuhû en-nahvî**, s. 20.

27 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. III, s. 20.

28 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. IV, s. 350; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, c. I, s. 235.

29 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn**, c. I, s. 98.

30 es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, c. II, s. 171.

31 Katip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn**, c. I, s. 791.

32 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 308-309.

33 Selahuddîn es-Safedî, **'Ayânu'l-asr ve 'Avânu'n-nasr**, thk. Ali Ebu Zeyd, Dımaşk, Dâru'l-fikr, 1998, c. III, s. 6.

İbn Hişâm'ın öğrencilerinden bazıları, Nasûruddîn en-Nuveyrî (ö. 751/1350)³⁴, Ebu Hâtim es-Subkî (ö. 764/1363)³⁵, Nûruddîn el-Bâlisî (ö. 767/1364)³⁶, Cemâluddîn el-Emyûtî (ö. 790/1388)³⁷, Bedruddîn ez-Zerkeşî (ö. 790/1388)³⁸, Celâluddîn et-Tebbânî (ö. 793/1391)³⁹, Bedruddîn ed-Dımaşkî (ö. 794/1392)⁴⁰, İbnu'l-Furat (ö. 794/1392)⁴¹, Muhibbuddîn Muhammed b. Hişâm (ö. 799/1397)⁴², Burhâneddîn ed-Decevî (ö. 802/1399)⁴³, İbn Mulakkîn'dir (ö. 804/1401)⁴⁴'dir.

1.1.4. İlmî Şahsiyeti

Müellifimiz İbn Hişâm'ın öğrencilik ve hocalık serüveninin ardından, ilmî özelliklerinden söz etmek yerinde olacaktır. İbn Hişâm keskin zekâlı, hâfızası güçlü, birçok ilim dalında söz sahibi olacak derecede bilgiliydi. Bu ilim dallarının başında ise nahiv ilmi gelmektedir. Öyle ki, İbn Hişâm böyle bir donanıma sahip olması sayesinde kendi çağdaşlarına ilmî bir üstünlük kazanmıştır. Hattâ İbn Hişâm'ın ilimdeki üstünlüğü yalnızca çağdaşı âlimlerle sınırlı kalmamıştır. İbn Hacer el-Askalânî'ye (ö. 852/1448) göre, İbn Hişâm kendi hocalarını da ilimde geride bırakacak bir seviyeye ulaşmıştır.⁴⁵ Öte yandan es-Subkî (ö. 771/1370), İbn Hişâm'ın vaktinin nahivcisi olduğu söylerken;⁴⁶ İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470), İbn Hişâm'ın Arapçanın süvârisi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ eş-Şevkânî de (ö. 1250/1834) İbn Hişâm'ın Arapça sahasında bir benzerinin kalmadığını belirtmektedir.⁴⁸ Bütün bu ifadeler İbn Hişâm'ın

34 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. III, s. 415.

35 Tâcuddîn es-Subkî, **Tabâkâtu'l-şâfiyeti'l-kubrâ**, thk. Muhammed et-Tannâhî, Kahire, Dâru'l-ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye, 1918, c. IX, s. 124.

36 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. III, s. 102.

37 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. I, s. 62.

38 İbn Hişâm, **Tahlîsu's-şevâhid ve telhîsu'l-fevâid**, "Muhakkikin Mukaddimesi", thk. Abbâs Mustafâ es-Sâlihî, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-arabi, 1986, s. 24.

39 es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, c. I, s. 488.

40 es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, c. I, s. 255.

41 Abdulhayy İbn 'Imâd, **Şezerâtu'z-zeheb fî ahbârî men zeheb**, thk. Mahmud Arnavut, Beyrut, Daru İbn Kesîr, 1996, c. VIII, s. 570.

42 Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavî, **ed-Dav'ul-lâmî li ehli'l-karni't-tâsi'**, Beyrut, Dâru'l-ciyul, 1992, c. V, s. 56; İbn Hişâm'ın oğlunun nahiv konusunda otorite olduğuna ilişkin bkz. es-Suyûtî, **Husnu'l-muhâdara**, c. I, s. 537.

43 es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, c. I, s. 427.

44 İbn 'Imâd, **Şezerâtu'z-zeheb**, c. IX, s. 71; eş-Şevkânî, **Bedru't-tâli'**, c. I, s. 508.

45 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 308.

46 es-Subkî, **Tabâkâtu'l-şâfiyeti'l-kubrâ**, c. VI, s. 33.

47 Cemâluddîn İbn Tağrîberdî, **en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısra ve'l-Kâhira**, thk. Muhsîn Şemsüddîn, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1992, c. X, s. 26.

48 eş-Şevkânî, **Bedru't-tâli'**, c. I, s. 401.

özellikle Arapçada nasıl bir mertebede olduğunu görmek açısından önemlidir. Bununla birlikte, fıkıh, edebiyat, tefsir ve lügat ilimleri İbn Hişâm'ın yetkinlik kazandığı diğer ilim dalları olarak mülâhaza edilmektedir.

İbn Hişâm'ın fıkıh ilmindeki yetkinliğinin ve edebî yönünün anlaşılması açısından birtakım örnekler zikretmek yerinde olacaktır. İbn Hişâm, öncelikle Şâfi mezhebine, ardından Hanefî mezhebine ve son olarak da Hanbelî mezhebine girmiştir.⁴⁹ Şâfi fikhına dair Necmeddin el-Kavzîni'nin (ö. 665/1267) eseri olan *el-Hâvi's-sağîr*'i güzel bir şekilde okutmuştur.⁵⁰ Aynı zamanda o, Şâfi mezhebine mensup olduğu dönemde Kahire'deki Mansûriyye Medresesi'nde tefsir hocalığı yapmıştır.⁵¹ Öte yandan, İbn Hişâm Hanefî fikhına dair Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 178/794) *el-Câmi'u's-sağîr fi'l-furû'* adlı eserini şerh etmiştir.⁵² Ölümünden beş yıl önce, neredeyse dört ay gibi kısa bir sürede de Hanbelî fikhına dair bir eser olan Ebu'l-Kâsım Amr b. Hüseyin el-Hirakî'nin (ö. 334/945) *Muhtasaru'l-hirakî*'sini ezberlemiştir.⁵³ Bütün bu kârinelerden hareketle, İbn Hişâm'ın üç mezhebin fikhına da hâkim olduğu açıkça görülmektedir.

İbn Hişâm, Fıkıh ilmine vukûfiyeti ile birlikte, edebî yönüyle de dikkat çekmektedir.⁵⁴ İlme ulaşmadaki sabrını ve istikrarını ifade ettiği şu beyit onun bu yönüne örnek niteliğindedir:⁵⁵

وَمَنْ يَخْطُبُ الْحَسَنَاءَ يَصْبِرْ عَلَيَّ الْبَدَلِ
وَمَنْ يَصْطَبِرْ لِلْعِلْمِ يَطْفَرُ بِنَيْلِهِ

يَسِيرًا يَعْشُ دَهْرًا طَوِيلًا أَحَا ذَلَّ
وَمَنْ لَمْ يُدِلَّ النَّفْسَ فِي طَلَبِ الْعُلَى

“Her kim ilimde sebat ederse onu elde etmekte muzaffer olur.

49 es-Safedî, *‘Ayânu'l-asr*, c. III, s. 6; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, c. X, s. 263.

50 Burhânuddîn İbn Muflih, *el-Maksadu'l-erşed fi zikri ashâbi imam Ahmed*, thk. Abdurrahman el-Useymin, Riyâd, Mektebetu'r-reşîd, 1990, c. II, s. 67.

51 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 308.

52 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 563.

53 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 308; İbn 'Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, c. VIII, s. 329.

54 İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, thk. Emîl Bedî' Yâkub, Muhakkikin Mukaddimesi, 3. bs., Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2010, s. 7.

55 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 309-310; İbn 'Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, c. VIII, s. 330; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, c. II, s. 69.

Her kim de güzelle (kadın) evlenmek isterse harcamaya katlanır.

Her kim yüceliği isteme uğruna nefsinin az bir süre zelil kalmazsa,

Yaşam boyu (uzun müddet) zilletin kardeşi olarak yaşar.”

Yine İbn Hişâm'ın edebî yönüne işaret eden bir başka beyti de şu şekildedir:⁵⁶

"سُوءُ الْحِسَابِ أَنْ يُؤَاخَذَ الْفَتَى
بِكُلِّ شَيْءٍ فِي الْحَيَاةِ قَدْ أَتَى"

“Hesabın en kötüsü, gencin hayatta yaptığı her şeyden sorumlu tutulmasıdır.”

İbn Hişâm'ın bir başka önemli yönü de ilimdeki eleştirel tavrıdır. Devrinin nahiv otoritelerinden olan ve kendisinden *Dîvânu Züheyr İbn Ebî Sulmâ*'yı dinlediği Ebu Hayyân el-Endülesî ile çekişmesi ve onu eleştirmesi bu yönünün göstergelerindendir.⁵⁷ Nitekim, onun Ebû Hayyân ile çoğunlukla muhâlefet halinde olduğu ve onunla ilmî birçok hususta fikir ayrılığı yaşadığı bilinmektedir.⁵⁸ eş-Şevkânî, bu çekişmenin sebebi olarak Ebu Hayyân'ın nahivde bir otorite olmasını ve onun önüne geçen birinin olmayışını zikretmektedir. eş-Şevkânî'ye göre, İbn Hişâm ise nahivde Ebu Hayyân'dan sonra gelmektedir. Dolayısıyla aralarında bu anlamda bir yarışın olması gayet doğaldır. Çünkü eş-Şevkânî'ye göre, insan elbette kendinden öncekilere baskın çıktığını ve onların erişemediği mertebeyi göstermek için vardığı yetkinlik düzeyini ortaya koymak isteyecektir. Değilse, Ebû Hayyân ve İbn Hişâm kendilerinden sonraki âlimlerde benzeri bulunmayan bir mertebe elde etmişler, özel bir yer edinmişlerdir.⁵⁹ O halde denilebilir ki, İbn Hişâm, Ebu Hayyân'ın mertebesinin farkındaydı. Ancak İbn Hişâm ona karşı hürmetkâr bir tavır takınsaydı ve onu tenkit etmeseydi, Ebu Hayyân'la çağdaş olmaları hasebiyle insanlar İbn Hişâm'ı onun bir öğrencisi olarak görebilirdi. Böylece de İbn Hişâm'ın da müstakil güçlü bir şahsiyet

56 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, c. II, s. 69; İbn 'Imâd, *Şezerâtu'z-zehab*, c. VIII, s. 330.

57 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 308-309; Bkz. Nureddîn 'Isâm, *İbn Hişâm el-Ensârî hayâtuhû ve menhecuhû en-nahvî*, s. 18.

58 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 308.

59 eş-Şevkânî, *Bedru't-tâli*, c. I, s. 401.

olduğu belli olmayabilirdi.⁶⁰ İbn Haldûn, İbn Hişâm'ın nahiv ilmindeki bu müstakil şahsiyetini “sürekli tâ Mağrib'den işitiyoruz ki, Mısır'da kendine İbn Hişâm denilen ve Sibeveyh'ten daha nahivci olan bir Arapça âlimi zuhur etmiş”⁶¹ diyerek ifade etmektedir. Ancak, İbn Haldûn'un, İbn Hişâm'ın Sibeveyh'ten daha nahivci olmasını söylemesi, İbn Hişâm'ın dönemi için geçerli olabilecek bir ifadedir. Zîrâ, İbn Hişâm'ın nahivdeki mânevî hocası Sibeveyh'tir. Dolayısıyla, İbn Hişâm ciddî anlamda nahivdeki mertebesine ulaşmayı Sibeveyhî defalarca okumasına⁶² borçludur demek gayet olası görünmektedir.

İbn Hişâm'ın şahsiyeti konusuna gelince, sözü İbn Hacer'e bıraktığımızda, onun bu konudaki kısa ve öz ifadeleri, sanki bize şöyle bir tanım imkânı vermektedir: İlmin ve ahlâkın somut olarak bir insanın sûretinde görünür hale gelmesine “İbn Hişâm” denir. Nitekim bu tanımı yapmamıza neden olan İbn Hacer'in ifadeleri şöyledir:

İbn Hişâm, *“hayret verici mülahazalar yürüten, derinlemesine incelemelerde bulunan, fevkâlede bir anlatım ve tahkîke sahip, bildiğine son derece vâkıf, anlatmak istediğini gerek uzun gerek kısa rahatça anlatabilen güçlü bir zât olup aynı zamanda mütevâzi, müttaki, merhametli, ahlâkı güzel ve ince kalpli”*⁶³ biriydi.⁶⁴

Tüm bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, İbn Hişâm ilmî yönüyle şahsiyetini, şahsiyetiyle de ilmi yönünü ayakta tutarak günümüzde dahî yoğun ilgiyle okunan eserler bırakmış seçkin âlimlerdendir.

1.1.5. Vefatı

İbn Hişâm'ın vefat tarihi hakkında Kâtip Çelebi (ö. 1067/1656) onun bazı eserlerini tanıtırken *Keşfu'z-zunûn*'da 761 tarihiyle birlikte 762 ve 763 tarihlerini

60 İsmâil Hakkı Sezer, **İbn Hişâm ve Muğni'l-labîbi**, s. 31.

61 Abdurrahman b. Muhammed İbn Hâldun, **el-Mukaddime**, y.y., Dâru'n-nehda, t.y, s. 1243

62 es-Safedî, **E'yânu'l-asr**, c. III, s. 6.

63 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 308-309; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, c. II, s. 69, İbn 'Imâd, **Şezerâtu'z-zeheb**, c. VIII, s. 330; Bkz. Nureddîn 'Isâm, **İbn Hişâm el-Ensârî hayâtuhû ve menhecuhû en-nahvî**, s. 19.

64 İbn Hişâm'ın şahsiyeti konusunda eleştirel bir yaklaşım için bkz. İsmail Hakkı Sezer, **İbn Hişâm ve Muğni'l-labîbi**, s. 28 vd.

zikretse de⁶⁵ İbn Hişâm tercihe edilen görüşe göre, 5 Zilkâde 761/18 Eylül 1360 tarihinde perşembe akşamı Kahire’de vefat etmiştir. 6 Zilkâde cuma günü Kahire’nin Nasr kapısının yanında bulunan Sûfiler kabristanına defnedilmiştir.⁶⁶

İbn Nubâte, İbn Hişâm’ın vefatının ardından ona şu şekilde mersiye yazmıştır:⁶⁷

سَقَى ابْنُ هِشَامٍ فِي الْقَرَى نَوْءَ رَحْمَةٍ
يَجْرُ عَلَى مَنَوَاهِ دَيْلَ عَمَامٍ

سَأْرُوِي لَهُ مِنْ سِيرَةِ الْمَدْحِ مُسْنَدًا
فَمَا زِلْتُ أُرْوِي سِيرَةَ ابْنِ هِشَامٍ

“Suladı İbn Hişâm’ı toprakta

Bulutun eteğini onun meskeni üzerine çekerek rahmet yağmurunu.

İbn Hişâm’ın hayatını anlattığım müddetçe

Ondan övgüyle bahsedeceğim.”

İbn Hişâm’ın ardından yazılan bir başka mersiye de İbn Sâhib Bedrüddîn’e (ö. 813/1410) aittir. Bu mersiye ise şu şekildedir.⁶⁸

تَهَنَّ جَمَالُ الدِّينِ بِالْخُلْدِ إِنِّي
لِفُقْدِكَ عَيْشِي تَرْحَةً وَنَكَالُ

فَمَا لِدُرُوسٍ غَبَّتْ عَنْهَا طَلَاؤَةٌ
وَلَا لِرِمَانٍ لَسْتُ فِيهِ جَمَالُ

“Cemâluddin! Sonsuzluğun tadını çıkar!

Seni kaybetmekten dolayı gayrı hayat bana gam ve işkencedir.

Senin bulunmadığın derslerde tad,

65 Kâtip Çelebi, **Keşfu’z-zunûn**, c. I, s. 154.

66 İbn Hacer, **ed-Duraru’l-kâmine**, c. II, s. 310.

67 eş-Şevkânî, **Bedru’t-tâli**, c. I, s. 402.

68 İbn Hacer, **ed-Duraru’l-kâmine**, c. II, s. 309.

Senin olmadığın hayatta güzellik yoktur.”

1.2. BAŞLICA ESERLERİ

İbn Hişâm'ın ilmî yönünü anlamak yukarıda anlatılanlarla beraber onun üretkenliğini görmeyi de gerektirmektedir. Onun üretkenliğinin en temel göstergesi ise hiç şüphesiz insan ömrü için çok kısa sayılabilecek elli küsur seneye elli küsur eser sığdırmış olmasıdır. Birazdan onun aşağıda zikredeceğimiz eserleri, İbn Hişâm'a yapılan övgüleri haklı çıkardığı gibi, onun ilmî yönünün tam olarak anlaşılmasına da olanak sağlayacaktır. İbn Hişâm'ın kısa bir ömre sığdırdığı ve asırlar sonra hala onu yaşatan eserleri şu şekildedir:

1- el-Câmi‘u‘l-kebîr fi‘n-nahv: İbn Hişâm'ın bu eserinden es-Suyûtî *Buğyetu‘l-vu‘ât*‘ında bahsetmektedir.⁶⁹

2- el-Câmi‘u‘s-sağîr fi‘n-nahv: İbn Hişâm'ın çalışmamıza konu olan eseridir. Eseri geniş olarak ele alacağız.⁷⁰

3- el-Cumel fi‘n-nahv: Bağdatlı İsmâil Paşa eserin İbn Hişâm'a ait olduğunu belirtirken,⁷¹ Kâtip Çelebi ise eserin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Hişâm'a (ö. 571/1174) nispet emektedir.⁷²

4- Elğâzu İbn Hişâm: İbn Hişâm'ın bu eserini Bağdatlı İsmail Paşa *Mûkîdu‘l-ezhân ve Mûkîzu‘l-vesnân* olarak zikretmektedir ve *Elğâzu İbn Hişâm* diye meşhur olduğunu da kaydetmektedir.⁷³

5- Evdahu‘l-mesâlik ilâ elfiyeti İbn Mâlik: Eser, İbn Mâlik'in *Elfıyye*'si üzerine İbn Hişâm'ın yazmış olduğu şerhtir. Ancak İbn Hişâm eserde *Elfıyye*'yi esas almış ve onu genişleterek bir nesir haline dönüştürmüştür.⁷⁴

69 es-Suyûtî, *Buğyetu‘l-vu‘ât*, c. II, s. 69.

70 Eserle ilgili geniş bilgi için bkz. İkinci Bölüm

71 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu‘l-arifin esmâ el-müellifin ve âsâr el-musannifin*, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 1951, c. I, s. 465.

72 Kâtip Çelebi, *Keşfu‘z-zunûn*, c. I, s. 605.

73 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu‘l-arifin*, c. I, s. 465.

74 Kâtip Çelebi, *Keşfu‘z-zunûn*, c. I, s. 104.

6- **Favh eş-şazâ bi mes'eleti kezâ:** İbn Hişâm bu eseri, Ebû Hayyân'ın yazmış olduğu *eş-Şezâ fi ahkâmı kezâ* adlı eserine şerh olarak kaleme almıştır. Eser es-Suyûtî'nin *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinde zikredilmektedir.⁷⁵

7- **Havâşi 'ale'l-elfiyye:** Kâtip Çelebi, eserin İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sine eklenmiş birtakım notlar olduğunu belirtmektedir.⁷⁶ Öte yandan eser, Mısır'da Dâru'l-kutubi'l-Mısıriyye'de Nahv Teymûr bölümünde numara 187'de yer almaktadır.⁷⁷

8- **Havâşi 'ale't-tahsîl:** Kâtip Çelebi bu hâşiyeyi zikretmekle birlikte, İbn Hişâm'ın birkaç hâşiyesinin daha bulunduğunu da belirtmektedir.⁷⁸

9- **İkâmat ed-Defîl 'alâ sıhhat en-nahîl:** İbn Hacer *ed-Duraru'l-Kâmine*'sinde eseri bu isimle zikretmektedir.⁷⁹

10- **el-'Îrâb 'an kavâidi'l-i'râb:** İbn Hişâm'ın en meşhur eserlerinden olup, eserin üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır.⁸⁰ Eser dört bâbtan oluşmaktadır ve irabla ilgili meseleleri ihtiva etmektedir.

11- **el-Kevâkibu'd-durrîye fî şerhi'l-lemhati'l-bedriyye:** Bu eser Ebu Hayyân'ın muhtasar eseri *Lemha*'nın şerhidir.⁸¹

12- **Kifâyet et-ta'rîf fî 'ilm et-tasrîf:** Eserden Bağdatlı İsmail Paşa *İzâhu'l-meknûn ve hediyyetu'l-ârifîn*'de söz etmektedir.⁸²

13- **Katru'n-nedâ ve ballu's-sadâ:** İbn Hişâm'ın meşhur olan eserlerinden biri olup nahivle ilgili defalarca neşredilmiş muhtasar bir kitaptır.⁸³

14- **el-Kavâid'il-kubrâ fi'n-nahv:** es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*'ında bu eseri zikretmektedir.⁸⁴

75 es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, thk. Abdul'âl Sâlim Mekrem, Beyrut, Muessesetu'r-risâle, 1985, c. VII, s. 241-247.

76 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 154.

77 İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 13.

78 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 154.

79 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 309.

80 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 124-125; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zunûn an esmâi'l-kutubi ve'l-funûn*, tsh. Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 1945, c. I, s. 100.

81 İbn 'Imâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, c. VIII, s. 331.

82 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 371; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn*, c. I, s. 465.

83 Bkz. İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 15.

84 es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, c. II, s. 69; Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 243.

15- **el-Kavâidi's-suğrâ fi'n-nahv:** es-Suyûti, *Buğyetu'l-vu'ât*'ında bu eseri zikretmektedir.⁸⁵

16- **el-Mebâhisu'l-merdiyâtu'l-muteallika bi meni's-şartıyye:** Bağdatlı İsmail Paşa *İzâhu'l-meknûn*'da bu eseri zikretmektedir.⁸⁶

17- **el-Mesâilu fi 'irâbi'l-Kur'ân:** Eser Kur'ân'da îrâbı zor olan mansup kelimeler ve birkaç îrâbı olan kelimelere ilişkin bir risâledir. Sâhib Ebû Cenah tahkikiyle Mevrid Mecmuâsı'nın üçüncü cildinin üçüncü sayısında Bağdat'da yayımlanmıştır.⁸⁷

18- **el-Mesâilu's-sarfıyye fi'n-nahv:** İbn Hişâm'ın Mekke'ye seyahati sırasında kendisine sorulan sorulara cevap niteliğinde kaleme almış olduğu bir risâledir.⁸⁸ Hatâm Salih tarafından mezkûr isimle tahkik edilmiştir.⁸⁹

19- **Mes'ele fi şerhi'l-hakikati'l-istifhâm ve'l-fark beyne edevâtihi:** es-Suyûti *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'inde eseri zikretmektedir.⁹⁰

20- **Mes'ele fi ta'addudi mâ ba'd illâ ilâ selâseti aksâm:** Eserin bir nüshası Hüsrev Paşa Kütüphanesi'ndedir.⁹¹

21- **Mese'lât 'itirâz şart 'ala's-şart:** Eser, nahiv âlimlerinin iki şart cümlesi için tek cevabın bulunması hususundaki ihtilaflarını tefsir ve fıkıh ilimlerini ilgilendiren yönleriyle ele alan bir risâledir. Eseri es-Suyûti *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'inde zikretmektedir.⁹² Eser, Abdulfettah el-Hamûz tahkikiyle 1986'da Amman'da neşredilmiştir.⁹³

22- **Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'arîb:** Eser İbn Hişâm'ın meşhur eserlerinden biridir. Bununla beraber nahv ilmi açısından çok büyük önem arz etmektedir. İbn Hişâm bu eserini Mekke'de h. 749 yılında kaleme almıştır ve Mısır'a

85 es-Suyûti, *Buğyetu'l-vu'ât*, c. II, s. 69.

86 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. II, s. 371.

87 İbn Hişâm, "el-Mesâilu fi 'irâbi'l-Kur'ân", thk. Sâhib Ebû Cenâh, Bağdat, Mecelletu'l-mevrid, 1974, sayı: 3, s. 143-166; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 16.

88 es-Suyûti, *Buğyetu'l-vu'ât*, c. II, s. 69.

89 İbn Hişâm, "Mesâilu's-sarfıyye fi'n-nahv", thk. Hatem Sâlih ez-Zâmin, Bağdat, Mecelletu'l-mevrid, 1980, c. IX, Sayı: 3, s. 115-146.

90 es-Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, c. VII, s. 42-57.

91 İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, Muhakkikin mukaddimesi, s. 16; İsmâil Hakkı Sezer, *İbn Hişâm ve Muğni'l-labîbi*, s. 40.

92 es-Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, c. VI, s. 130-169.

93 İbn Hişâm, *'İtirâdu's-şart 'ala's-şart*, thk. Abdulfettah el-Hamûz, Muhakkikin Mukaddimesi, Amman, Dâru 'Imâr, 1986, s. 10.

dönüş yolunda kaybetmiştir. Mekke'ye ikinci kez h. 756 yılında gittiğinde eserini yeniden telif etmiştir. Eserin konusunu harflerin manaları ve cümlelerin durumları oluşturmaktadır. Eser defalarca neşredilmiştir.⁹⁴

23- Muhtasaru'l-intisâf mine'l-keşşâf: Ahmed b. Muhammed el-Müneyyer'in (ö. 683/1284) Zemâhşerî'nin *el-Keşşâf*'ındaki mu'tezilî görüşleri reddetmek üzere telif ettiği eser üzerine İbn Hişâm'ın kaleme aldığı muhtasardır.⁹⁵

24- Raf'u'l-hasâsa an kurrâi'l-hulâsa: İbn Hacer'in bu isimle verdiği eser *Elfiyye*'nin hâşiyesidir.⁹⁶

25- er-Ravdatu'l-edebiyetu fî şevâhidi 'ulûmi'l-arabiyye: İbn Cinnî'nin *Lüm'a* adlı eserinin şiir şâhidlerinin şerhidir.⁹⁷

26- Risâle fî ahkâm lev ve hattâ: Hâtem Salih bu eserden bahsetmektedir.⁹⁸

27- Risâle fî istimâli'l-munâda fî tis'i âyât mine'l-Kurân: Eser, Berlin Kütüphanesi'nde 6884 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.⁹⁹

28- Şerhu'l-ebÿati İbn Nazzâm: Hâtem Salih bu eserden bahsetmektedir.¹⁰⁰

29- Şerhu benâti Su'âd: Ka'b b. Züheyr'in (ö. 26/646) Hz. Peygamber'e yazdığı kasidenin şerhidir.¹⁰¹

30- Şerhu'l-burde: İbn Hacer eseri zikretmektedir.¹⁰²

31- Şerhu'l-câmi'i's-sağîr: Bu eser çalışmamıza konu olan *el-Câmi'u's-sağîr*'in şerhi değildir. Hanefî furu'una ilişkin İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 187/802) *el-Câmi'u's-sağîr*'inin şerhidir.¹⁰³

94 İbn Hişâm, **Muğni'l-lebîb**, c. I, s. 45.

95 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn**, c. II, s. 1477.

96 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 309.

97 İbn Hişâm, "Mesâilu's-sarfîyye fî'n-nahv", thk. Hatem Sâlih ez-Zâmin, Bağdat, Mecelletu'l-mevid, 1980, c. IX, Sayı: 3, s. 116.

98 Bkz. Mecelletu'l-mevid, a.y.

99 İbn Hişâm, **Şerhu Katri'n-nedâ**, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 13.

100 Mecelletü'l-mevid, a.y.

101 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 309.

102 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 309; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, c. II, s. 69.

103 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 309.

32- Şerhu'l-cumel: Bağdatlı İsmail Paşa bu eseri *Şerhu'l-şevâhid el-cumel el-kebîra* şeklinde zikretmektedir.¹⁰⁴ Eser İbn İshâk ez-Zecâcî'nin (ö. 240/951) *el-Cumel fî'n-nahv* isimli eserinin ve onun şâhidlerinin şerhidir.¹⁰⁵

33- Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ: İbn Hişâm'ın *Katru'n-nedâ* isimli eserine yazdığı meşhur şerhidir. Bu eser defalarca neşredilmiştir ve üzerinde çok sayıda çalışma mevcuttur.¹⁰⁶

34- Şerhu şevâhidi'l-kubrâ: Eseri İbn Hacer zikretmektedir.¹⁰⁷ Ali Fevde Nîl bu eserin *Tahlîsu 's-şevâhid ve telhîsu 'l-fevâid* adlı eser olduğunu söylemektedir.¹⁰⁸

35- Şerhu şevâhidi's-suğra: *Şerhu şevâhidi'l-kubrâ* gibi bu eseri de İbn Hacer zikretmektedir.¹⁰⁹

36- Şerhu Şuzûri'z-zeheb: Eser, İbn Hişâm'ın *Şuzûru'z-zeheb* adlı eserinin şerhidir. İbn Hişâm'ın nahv ilminde farklı bir uslûpla kaleme aldığı meşhur eserlerindedir.¹¹⁰ İbn Hişâm bu şerhte, *Şuzûru'z-zeheb*'te geçen ğarîb kelimelerin açıklamalarını yapmaktadır. Bununla beraber o, her konuyu o konuyla ilişkisi olan bir ayetle bitirip ayetlerin irabını yapmaktadır. Eser birçok defa neşredilmiştir. Bu neşirlerden en meşhuru Muhammed Muhîddîn Abdülhamid'e aittir.¹¹¹

37- Şerhu't-teshîl: İbn Hacer bu eserin müsvedde olduğunu belirtmektedir.¹¹²

38- Şevâridü'l-mulah ve mevâridü'l-minah: Hâtem Salih eserin ferâiz, akâid ve dîni meselelerle ilgili olduğunu zikretmektedir. Eser, Berlin Kütüphanesi'nde 2097 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.¹¹³

39- Şuzûru'z-zeheb fî mârifeti'l-keîmi'l-arab: İbn Hişâm'ın nahivle ilgili en meşhur eserlerinden biridir.¹¹⁴

104 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetu'l-ârîfin*, c. I, s. 465.

105 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 604.

106 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. I, s. 1352.

107 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 309.

108 Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 217.

109 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 309.

110 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 416.

111 Bkz. İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 11.

112 İbn Hacer, *ed-Duraru'l-kâmine*, c. II, s. 309.

113 Mecelletu'l-mevrid, a.y.; Bkz. İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, Muhakkikin Mukaddimesi, s. 15.

114 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. II, 1029-1030.

40- Tahlîsu'd-delâle fî telhîsi'r-risâle: Mâğrib'de Câmiu'l-karavîyîn Kütüphanesi'nde 1210 numarada kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır. Hâtem Salih eserin ismini *Telhîsu'd-delâle fî telhîsi'r-risâle* şeklinde vermektedir.¹¹⁵

41- Tahlîsu'ş-şevâhid ve talhîsu'l-fevâid: Eserin Irak kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Eseri 1986 yılında Abbâs Mustafa es-Sâlihî tahkik etmiştir.¹¹⁶

42- et-Tahsîl ve't-tafsîl li kitâbi't-tezyîl ve't-tekmîl: Kâtip Çelebi eseri İbn Mâlik'in *Teshîl* şerhi olarak vermektedir.¹¹⁷ İbn Hacer de eserin birkaç cilt olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁸

43- et-Tâlikât alâ sirri sinâ'ati'l-'irâb: Bu eserden İsmail Hakkı Sezer, *İbn Hişâm ve Muğni'l-Labîbi* adlı eserinde söz etmektedir. Sezer, kaynaklarda böyle bir eser bulunmadığını, ancak İbn Cinnî'nin (ö. 392/1001) Mısır Milli Kütüphanesi'nde 5816 numarayla kayıtlı olan *Sirr sinâ'ati'l-'irâb* eserindeki bazı ta'liklerin İbn Hişâm'a ait olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁹

44- et-Tezkire: İbn Hacer bu eserin on beş cilt olduğunu ifade etmektedir.¹²⁰ Kâtip Çelebi de İbn Hacer'in ifadesini doğrulamaktadır.¹²¹ Bununla beraber bu eserin *Siyer* sahibi olan İbn Hişâm'a (ö. 213/828) ait olduğunu da ifadelerine eklemektedir. Bağdatlı İsmail Paşa ise eseri İbn Hişâm'a nispet etmektedir.¹²²

45- Umdetu't-tâlib fî tahkîk tasrîf İbni Hacib: İbn Hacer bu eserin iki cilt olduğunu ifade etmektedir.¹²³

İbn Hişâm'ın eserleri bunlarla sınırlı olmayıp es-Suyûtî *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinde onun çok sayıda risâlesinden de söz etmektedir. Bunlardan bazıları şu şekildedir: *Şurutu't-tenâzu*¹²⁴, *Ta'lik 'alâ âyeti ve lillâhi 'ala'n-nâs haccu'l-beyti*

115 Mecelletü'l-mevrid, a.y.

116 İbn Hişâm, **Tehlîsu's-şevâhid ve telhîsu'l-fevâid**, thk. Abbâs Mustafa Sâlihî, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-arabî, 1986, s. 19-34.

117 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn**, c. I, 405-406.

118 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 308.

119 İsmail Hakkı Sezer, **İbn Hişâm ve Muğni'l-labîbi**, s. 45.

120 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 309.

121 Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn**, c. I, s. 384.

122 Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetu'l-ârifin**, c. I, s. 605.

123 İbn Hacer, **ed-Duraru'l-kâmine**, c. II, s. 309.

124 Suyûtî, **el-Eşbâh ve'n-nezâir**, c. VII, s. 252-262.

*men 'istetâ 'a ileyhi sebîle,*¹²⁵ *Tevcîhun li kavlihîm ente a 'lem ve mâluke,*¹²⁶ *Tevcîhun li kavlihîm keenneke bi 'd-dunyâ lem tekun ve bi 'l-âhirati lem tezel.*¹²⁷ Bunlara Ali Fevde Nîl'in sözünü ettiği *Risâle fî 'irâbi lâilahe illallâh*¹²⁸ adlı risâleyi ve İbn Hişâm'ın eserlerinden iktibâslarla oluşturulmuş daha birçok risâleyi de eklemek mümkündür. Bütün bu eserler İbn Hişâm'ın ilimdeki velûd şahsiyetini gözler önüne sermektedir. Belirtilmesi gereken önemli bir husus da İbn Hişâm hakkında yapılacak yeni çalışmaların, onun eserlerinin daha iyi tanınmasına imkân sağlayacağıdır.

125 Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, c. VII, s. 84-92.

126 Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, c. VII, s. 84-92.

127 es-Suyûti, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, c. VII, s. 58-67.

128 Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensâri âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 292.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EL-CÂMÎ‘U’S-SAGĖİR Fİ’N-NAHV

2.1. EL-CÂMÎ‘U’S-SAGĖİR’İN TANITIMI VE ÖZELLİKLERİ

el-Câmi‘u’s-sağîr hacim olarak geniş ve konuları bakımından kapsamlı bir nahiv kitabıdır. Müellifimiz İbn Hişâm, ne çalışmamızın konusunu oluşturan *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de ne de diğer eserlerinde *el-Câmi‘u’s-sağîr*’i bu adla isimlendirmesi konusunda herhangi bir bilgi vermektedir. Bununla beraber, eser incelendiğinde gerek eserin muhtasâr olmasından gerek nahvî meselelere vâkıf olmak isteyenlere seri bir ulaşım imkânı sağlamasından olacak ki, İbn Hişâm bu eseri *el-Câmi‘u’s-sağîr fî’n-nahv* olarak isimlendirmiştir.¹²⁹

Eserin yazılış tarihi konusuna gelince, aşağıda detaylı olarak vereceğimiz *el-Câmi‘u’s-sağîr*’in yazma nüshalarından hareketle vardığımız kanaat, müellifimiz İbn Hişâm’ın eserini h. 749 yılından daha önce kaleme almış olduğudur. Çünkü esere ait dört farklı nüshadan müellife mukabele edilerek yazılan nüshanın sonundaki ibarede h. 749 tarihinde eserin tamamlandığı zikredilmektedir. Buna göre, İbn Hişâm’ın *el-Câmi‘u’s-sağîr*’i Mekke’ye ilk seyahatinden önce kaleme aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

el-Câmi‘u’s-sağîr’in isimlendirilmesi ve yazılış tarihi meselelerinin ardından önem taşıyan diğer bir mesele de eserin özelliklerinin ele alınmasıdır. Bununla beraber, *el-Câmi‘u’s-sağîr*’in özelliklerini ele alırken, müellifimizin eserindeki üslûbunu da müşâhede etmek imkânı hâsıl olacaktır. Bu bağlamda müellifimizin eserinde gözettiği üslûp ve eserin genel özelliklerini sunabiliriz.

İbn Hişâm *el-Câmi‘u’s-sağîr*’e bir mukaddime yazmamıştır. O, eserine besmeleden sonra "الكلمة: قول مفرد، وهي اسم، فعل، وحرف" diyerek kelimenin tanımı yapıp ve onun kısımlarını zikrederek giriş yapmaktadır. Müellifimizin konuya bu tarz girişi

129 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, Hermîl, Muhakkinin Mukaddimesi, s. 9.

diğer metinlerinin çoğunda izlediği yöntemdir. Bu anlamda, *el-Câmi 'u's-sağîr'*e müellifimizin en çok benzeyen eseri *Şerhu Şuzûri 'z-zeheb'* tir.¹³⁰

Müellifimiz İbn Hişâm *el-Câmi 'u's-sağîr'*de meseleleri çok özlü bir şekilde sunmaktadır. Bununla birlikte o, eserinin birçok yerinde çok sade ve anlaşılır bir üslûp kullanırken birçok yerinde de şerh edilmeye muhtaç ibareler kullanmaktadır. Fiili muzârinin ilk harfinin harekesi konusundaki ibareleri bu durumu gösterir niteliktedir.¹³¹

Bir sonraki bölümde ele alacağımız ve çalışmamızın da aslını oluşturan *el-Câmi 'u's-sağîr'*in metodu konusunun belkemiğini ihtiva eden istişhâd hususunda, İbn Hişâm'ın *el-Câmi 'u's-sağîr'*de izlemiş olduğu yol dikkate değerdir. Şöyle ki, eser metodu açısından incelendiğinde İbn Hişâm'ın eserde semâ' ve kıyas metotlarını kullandığı görülmektedir. Bu metotlar, nahiv kaidelerinin delillendirilmesi hususuna taalluk etmektedir. Dolayısıyla da müellifimiz İbn Hişâm'ın *el-Câmi 'u's-sağîr'*de semâ' metoduna bağlı olarak; Kurân-ı Kerîm, hadîs, Arap şiiri ve nesiriyle istişhâd ettiği görülmektedir. İbn Hişâm'ın *el-Câmi 'u's-sağîr'*de belirli konularda kullandığı şâhidler diğer eserlerinde de müşahade edilebilirken, bazı şâhidleri sadece *el-Câmi 'u's-sağîr'*de kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte o, ele aldığı konuları delillendirirken, şâhidleri yalnızca konuyu ilgilendiren kısımlarıyla kullanmaktadır. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm'den yaptığı istişhâd bunu açıkça göstermektedir. İbn Hişâm'ın Kur'ân-ı Kerîm'den şâhit getirirken sergilediği tavrı şiirle istişhâdda da gösterdiğini söylemek mümkündür. Yani müellifimiz şiir şâhidlerini de meseleyi ilgilendiren kısmıyla vermektedir. İbn Hişâm, nesir türünden getirdiği şâhitlerde ise herhangi bir açıklama ve yorum yapmamaktadır. Bu duruma ise mübtedanın nekre olarak geldiği durumlar örnek mâhiyetindedir.¹³²

Müellifimiz, *el-Câmi 'u's-sağîr'*de birtakım kullanımları açıklama hususunda ise *Evdahu 'l-mesâlik* ve *Muğni'*nin bir özetini sunmuş görünmektedir. İbn Hişâm bazen tarif yapmayı terkederek misallere dayanarak kaideyi sunmaktadır.

130 İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr'*, s. 1.

131 İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr'*, s. 1-2.

132 İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr'*, Hermîl, s. 41-43. Bu örneklerden bir kısmı çalışmamızda "Nesir" başlığı altında zikredilecektir.

Müellifimizin nahvî meseleleri açıklarken şâz, nâdir ve illeti belli olmayan şeylerden kaçındığı da görülmektedir. Bununla birlikte, bazı meselelerde gereğinden fazla detaya giderken bazı meseleler de fazladan şâhit kullanarak hacim bakımından büyük bir eser telif etmiş görünmektedir. Öyle ki müellifimizin diğer eserleriyle *el-Câmi 'u's-sağîr* hacim bakımından kıyaslandığında, *el-Câmi 'u's-sağîr*'in gayet büyük bir metin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bunu anlamak için eserin mahtûd bir nüshasına göz atmak yeterlidir. Eserin mahtûd bir nüshası 70 sayfaya ulaşmış durumdadır. Matbû nüshalarından ez-Zeybak neşri ise 112 sayfaya ulaşmıştır. Hermîl neşri ise nüsha farklılıklarını ve birtakım kapalılıkları açıkladığı için 271 sayfaya ulaşmış durumdadır. Öte yandan *Şuzûrû'z-zeheb*'in metni ise 30 sayfayı aşmamaktadır. Müellifimizin bir başka eseri olan *Katru'n-nedâ* ise 29 sayfadır.

el-Câmi 'u's-sağîr'in hacmi söz konusu olunca ilmî kıymeti de merak konusu haline gelmektedir. Belki de *el-Câmi 'u's-sağîr*'in ilmî kıymetini en güzel biçimde ortaya koyan ifadeler onun şârihi el-Alevî'ye aittir. el-Alevî, *el-Câmi 'u's-sağîr*'in İbn Hişâm'ın diğer eserleri arasındaki yerini; hacminin letâfeti, ilminin dahâmeti bakımından insandaki göze ve bedenler arasındaki ruha nispet ederek açıklamaktadır.¹³³

İbn Hişâm'ın nahve ilişkin bazı eserleriyle kıyaslama yapmak suretiyle *el-Câmi 'u's-sağîr*'in özelliklerini izah etmeye devam edecek olursak; İbn Hişâm'ın *el-Câmi 'u's-sağîr*'i ile başta *Şerhu Katri'n-nedâ* ve *Evdahu'l-mesâlik* adlı eserleri tanım, tertip, tebvîb, şâhid ve misalleri bakımından birçok meselede neredeyse bire bir örtüştüğünü söyleyerek meseleye giriş yapabiliriz. *el-Câmi 'u's-sağîr*'in gerek İbn Hişâm'ın diğer eserlerine benzemesi gerek yukarıda zikredilen özellikleri eserin İbn Hişâm'a aidiyeti konusunda fikir sahibi olmayı da kolaylaştırmaktadır. Bu noktada *el-Câmi 'u's-sağîr* ile *Şerhu Katri'n-nedâ* ve *Evdahu'l-mesâlik* arasında kısa bir mukayese sunmak az önce bahsettiğimiz benzerlik ve örtüşme hususunu açıklığa

133 İsmail b. İbrahim b. el-Alevî, *Sirâcu'l-munîr li'l-Câmi'i's-sağîr*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, nr. 932., vr. 1a.

kavuşturacaktır. Bununla beraber bu kıyaslama, *el-Câmi‘u’s-sağîr*’in özelliklerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2.2. EL-CÂMÎ‘U’S-SAĞÎR’İN ŞERHU KATRÎ‘N-NEDÂ VE EVDAHU‘L-MESÂLİK İLE MUKAYESESİ¹³⁴

el-Câmi‘u’s-sağîr ve Şerhu Katri’n-nedâ Mukayesesi:

İbn Hişâm’ın *el-Cami‘u’s-sağîr*’de genellikle nahvî meseleler dışına çıkmadığı görülmektedir. *el-Cami‘u’s-sağîr*’de geçen nahvî meseleler büyük oranda *Şerhu Katri’n-nedâ*’da geçmektedir. Ancak İbn Hişâm, *el-Cami‘u’s-Sağîr*’de *Şerhu Katri’n-nedâ*’ya ek olarak şu konulara da yer vermektedir:

ضمير الفصل

ضمير الشأن

حذف المفعول به

حذف عامله

المنصوب علي الإختصاص

باب القسم

باب اسم المصدر

باب في شرح ادوات مهمة

Her iki kitabın bablarının tertîbi neredeyse birebir örtüşmektedir. Meselâ, fiili muzârinin irâbı konusu, *Şerhu Katri’n-nedâ*’da ferî irâbla irablanan sonu illetli muzârî

134 Bu kıyaslamada *Şerhu Katri’n-nedâ* ve *Evdahu‘l-mesâlik*’i seçmemizin nedeni, bu iki eserin mevzularının ve tertiplerinin *el-Câmi‘u’s-sağîr*’e daha yakın olmasıdır. Benzer bir kıyaslama için bkz. Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 249-258.

fiil konusundan sonra gelmektedir. Bunun akabinde ise fiili muzârinin rafi, nasbı ve cezmi konusuyla birlikte, fiili muzârinin nasbının ve cezminin edatları konusu gelmektedir. Öte yandan, *el-Câmi 'u's-sağîr*'de fiili muzârinin irâbı konusu müştakkât ve tevâbî konularının arasında yer almaktadır. Yine *Şerhu Katri 'n-nedâ*'da konuların seyrinde, terhîm konusunun istiğâse ve nüdbe konularına takdîm edilmesi ve aynı konuların *el-Câmi 'u's-sağîr*'de ise tehîri gibi bazı farklılıklar dikkat çekmektedir.

el-Câmi 'u's-sağîr ve *Şerhu Katri 'n-nedâ* kıyaslandığında, *el-Câmi 'u's-sağîr*'in *Şerhu Katri 'n-nedâ*'ya göre meseleleri ele alması konusunda daha genel ve kapsamlı olduğu söylenebilir. Birincisindeki ahkâm ve mesâilin bir kısmının ikincisinde olmadığı da göze çarpmaktadır. Bunun bir örneği olarak her iki eserin ism-i mevsûl bahsinden pasajlar sunmak konuya açıklık getirecektir. *el-Câmi 'u's-sağîr*'de ism-i mevsûl bahsi aşağıdaki gibidir:

"الموصول الذي و التي و ياؤهما ساكنة أو مشددة، مكسورة أو معربة، أو محذوفة وحدها، أو مع الكسرة، واللذان واللتان، وبالياء جراً و نصباً، ولا يختص تشديد نونيهما و نوني الإشارة بالرفع خلافاً للبصريين، والجمع المذكر: الألى مطلقاً، وللذين واللاتين للعقلاء أو شبههم، وبعضهم يرفعهما بالواو والجمع المؤنث اللاتي واللاتي، وقد يتقارض الألى واللاء، وبمعنى الجمع: (من) لمن يعلم، أو لغيره منزلاً منزله، أو مقارناً له، أو مخالطاً، نحو: (ومن الناس من يقول)، (من لا يستجيب له)، (فمنهم من يمشي علي بطنه ومنهم من يمشي علي رجلين).

(ما) لما لا يعقل، أو لأنواعه، أو له والمخالطه، أو -للمشكوك فيه¹³⁵ - نحو: (ما عندكم ينفد)، فانكحوا ما طاب

لكم، (سيح الله ما في السماوات وما في الأرض) وتقول: أنظر ما لاح وقيل: وللواحد العلم نحو (وما بناها) -وقيل مصدرية-

و(ذو) لكل مذكر، و(ذات) لكل مؤنث، ويختصان بطيء، ومنهم من يصرفهما، ومن يعربهما، ومن يستعمل (ذو)

للجمع. و(ذا) إن لم تلغ ووليت استفهاماً بما أو من.

135 Bu ibare ez-Zeybak'ın ve Hermîl'in neşirlerinde mevcutken, Ali Fevde Nîl bu konu hakkında bilgi verirken yapmış olduğu alıntıda buna yer vermemiştir.

(أي) خلافاً لتعلب، وقد تنصرف، ولا تضاف لنكرة، ولا يعمل فيها متأخر، ولا فعل غير مستقبل، ولا يلزم إعرابها خلافاً لراعمي ذلك، بل إذا أضيفت و حذف عائدها مبتدأ فالأصح بناؤها نحو: (أيهم أشد)، وقدرها المخالف استفهامية، ثم قال الخليل: الجملة محكية، وقال يونس: "تنزع" معلق وقال الأخفش (من) زائدة.

و(أل) الداخلة علي اسم فاعل، أو مفعول. قيل: أو صفة مشبهة. وليست موصولاً حرفياً خلافاً للمازيني. ولا حرف تعريف خلافاً للأخفش. ولا يقاس علي نحو:

من القوم الرسول الله منهم

من لا يزال شاكراً علي المَعْمَه

باتفاق. ولا علي:

ما أنت بالحكم الترضي حكومته¹³⁶

İbn Hişâm *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de ism-i mevsûl bahsini bu şekilde ortaya koymasının ardından; sila, müşterek mevsullerin manaya mutabakatı,¹³⁷ aid,¹³⁸ sila ve mevsûlün tertîbi¹³⁹ şeklinde birtakım bahisler açarak ismi mevsûl bahsini anlatmaktadır. İbn Hişâm’ın eserin genelinde izlemiş olduğu îcâzî anlatımı yukarıda örnek olarak sunduğumuz pasajda da görülmektedir. İbn Hişâm ism-i mevsûllerin müfred olanlarını verip onların telaffuzlarına değinmektedir. Ardından ism-i mevsûllerin tesniye ve cemilerini, müzekker ve müennesleri ile birlikte zikretmektedir. الدان ve النان’ın nunlarının şeddelenmesi konularına değinirken Basralı dil âlimlerinin bu konuya muhalefetine de yer vermektedir. Cemî müzekker için الألى’nın mutlak olarak kullanıldığına الدين ve اللانين’nin âkiller ve onlar gibi kullanılanlara özgü olduğunu ifade etmektedir. Müellifimiz, cemî müennes için اللامى ve اللامى, cemî müzekker için olan

136 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 12-14.

137 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 14.

138 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 15.

139 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 16.

الألى ve اللاء'nin mukabilinde kullanılabileceğini beyan etmektedir. Bu ifadelerinin akabinde müşterek mevsûllerden olan من'nin âkil için cemî manasına şâmil olduğunu veya âkil menzilesinde olanlar için kullanıldığını belirtmektedir. İbn Hişâm, bu ifadelerinin örneklerini leff-ü neşri mürettep yaparak zikretmektedir. Müellifimiz ما'nın ya gayr-i âkil için ya âkilin cinsi için veya mübhem ve karışık olan şeyler için kullanıldığını ifadelerine eklemektedir. Sonra o, bu zikrettiği durumların şahitlerini leffü neşri mürettep ile vermektedir. Müellifimiz ذو'nün müzekker için ذات'nin ise müennes için olduğunu Tayy kabilesine göre olduğunu ve onlara göre bu mevsullerin çekimi olduğunu ve ذو'nun da cemî için kullanıldığını beyan etmektedir. Bunun akabinde İbn Hişâm, ذا'nın mevsûle kabul edilmesi için iki şart zikretmektedir. ذى'nun mevsûl olmasına Sâleb'in muhalefetini zikreden müellifimiz, ذى'nun murab olduğunu ve nekreye mudaf olmayacağını da ifadelerine eklemektedir. Bunun ardından ذى'nun mebni olmasının şartlarını sıralamaktadır ve Ahfeş (ö. 172/788), Yunus (ö. 182/798) ve Halîl'in (ö. 175/791) görüşlerini zikretmektedir. Son olarak müellifimiz ism-i fâil ve ism-i mefûle veya sıfat-ı müşebbeheye dâhil olan ذى'ı vermektedir. İbn Hişâm bu ذى konusunda asıl kaideye muhalif olan durumların şahitlerini getirerek bunlara kıyas yapılmayacağını ifade etmektedir. Görüldüğü üzere müellifimiz İbn Hişâm, ismi mevsûl konusunu çok öz bir biçimde sunmaktadır. O, kaideleri zikredip ardından misal ve şahitleri sıralarken ihtilaflara ve dilcilerin görüşlerine de yer vermektedir. Buna benzer ancak biraz daha sade bir üslupla *Şerhu Katri'n-nedâ*'da aynı konuyu ele almaktadır. Şimdi iki eser arasındaki benzerlik ve farklılığın anlaşılması bakımından *Şerhu Katri'n-nedâ*'da aynı konunun nasıl sunulduğuna değineceğiz.

Şerhu Katri'n-nedâ'da ism-i mevsûl konusuna bakıldığında, ism-i mevsûl konusunda daha fazla ibareyle karşılaşılmaktadır. Ancak *Şerhu Katri'n-nedâ*'da bu konuda daha az mesele ele alınmıştır. Öte yandan incelenen meselelerin üslûbu açısından bir kıyaslama yapılırsa, *Şerhu Katri'n-nedâ* daha açık ve anlaşılır görünmektedir. Nitekim ism-i mevsûl konusu *Şerhu Katri'n-nedâ*'da şu şekilde ele alınmaktadır:

"الأسماء الموصولة، وهي المفتقرة الي صلة و عائد.

وهي على ضربين : خاصة و مشتركة.

فا الخاصة (الذي) للمذكر، و(التي) للمؤنث، و(اللدان) لثنوية المذكر، و(اللتان) لثنوية المؤنث، يستعملان بالألف رفعا، وبالياء جرا ونصبا، و(الألى) لجمع المذكر، وكذلك (اللذين) وهو بالياء في أحواله كلها، وهذيل و عقيل يقولون: (الذون) رفعا، و(اللذين) جرا ونصبا، (اللاتي) و(اللاتي) ولك فيهما إثبات الياء وتركها.

المشتركة: (من)، و (ما)، و(أي)، و(أل)، و(ذو) و(ذا)، فهذه الستة تطلق علي المفرد و المشئي والمجموع، المذكر من هذا كله والمؤنث، تقول: في (من): يعجني من جاءك، ومن جاءتك، ومن جاءك، ومن جاءتك، ومن جاءوك ومن جئتك، وتقول في (ما) لمن قال: إشتريت حمارا، أو أتانا أو حمارين، أو أتانين، أو حُمرا، أو أُننا، "أعجني ما اشتريته، وما اشتريتها، وما اشتريتهما، وما اشتريتم¹⁴⁰ وما اشتريتهن وكذلك تفعل في البواقي.

إنما تكون (أل) موصولة بشرط أن تكون داخلة علي وصف صريح لغير تفضيل، وهو ثلاثة: اسم الفاعل كالضارب: واسم المفعول كالمضروب، والصفة المشبهة كالحسن... فإذا دخلت علي اسم جامد كالرجل أو علي وصف يشبه الأسماء الجامدة كالصاحب، أو علي وصف التفضيل كالأفضل والأعلي فهي حرف تعريف.

وإنما تكون (ذو) موصولة في لغة طيء خاصة، تقول: جاءني ذو قام، وسمع من كلام بعضهم: لا وذو في السماء عرشه. وقال شاعرهم- هو سنان بن الفحل الطائي:

"فإنَّ الماءَ ماءَ أبي وَجَدِّي وَبِثْرِي ذُو حَفْرَتٍ وَذُو طَوْبِثٍ"

إنما تكون (ذا) موصولة بشرط أن يتقدمها (ما) الإستفهامية نحو: "ماذا أنزل ربكم" أو من الإستفهامية نحو قوله - هو الأعشي أبو بصير ميمون بن قيس:-

"وَقَصِيدَةٌ تَأْتِي الْمُلُوكَ غَرِيبَةً قَدْ قُلْتُهَا لِيُقَالَ: مَنْ ذَا قَالَهَا"

140 "اشتريتهم" daki "zamirini İbn Hişâm "الخمر" a irca' etmiştir. Şerhu Katri'n-nedâ'nın muhakkiki bunun bir hata olduğunu dipnotla belirtmektedir. Bkz. İbn Hişâm, Şerhu Katri'n-nedâ, s. 104.

أي: ما الذي أنزل ربكم؟ ومن الذي قالها؟

فإن لم يدخل عليها شيء من ذلك فهي اسم إشارة ولا يجوز أن تكون موصولة، خلافا للكوفيين، استدلووا بقوله-

وهو يزيد بن مفرغ الحميري:

"عَدَسٌ مَا لِعِبَادِ عَلِيٍّ إِمَارَةٌ أَمْنَتِ وَهَذَا تَحْمِيلِينَ طَلِيقٌ"

قالوا: و(هذا) موصول مبتدأ و(تحميلين) صلته، والعائد محذوف و (طليق) خبره، و(تحميلين) جملة حالية، والتقدير:

وهذا طليق في حالة كونه محمولا لك، ودخول حرف التنبيه عليها يدل على أنها للإشارة، لا موصولة.¹⁴¹

Görüldüğü üzere İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*'da mevsulleri has ve müşterek mevsûller olarak gruplandırıp izah etme yolunu seçmektedir. Müellifimiz, buna müşterek mevsullerin sılasının aidinin manaya veya lafza mutâbakatı bahsini de eklemiştir. Dikkat edilirse, iki eser arasında büyük ölçüde benzerlik mevcuttur. Ancak müellifimiz iki eserin şâhitlerinde ve anlatım tarzında farklı bir üslûp izlemiş görülmektedir. Bu üslûp farklılığı iki eserin de yazılış amacının farklılığına işaret etmektedir. *el-Câmi'u's-sağîr* ismiyle müsemma bir biçimde okuyucuya çok öz bir biçimde konuları sunma gayesini hissettiren bir üslûba sahip görünürken, *Şerhu Katri'n-nedâ* muhtasarı olan *Katru'n-nedâ*'daki müphemliği giderdiğini göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*'i Arapçada belli bir seviyeye gelen öğrencilerin konuları ihtilaflarıyla birlikte ezberlemesi ve muhakeme yeteneklerinin gelişmesi için bu türden vecîz bir yol tutmuştur.

el-Cami'u's-sağîr ve Evdahu'l-mesâlik Mukayesesi:

Evdahu'l-mesâlik'e gelince, bu eser, İbn Hişâm'ın İbn Mâlik'in nahv konularını beyitler halinde öz bir biçimde sunduğu *Elfiyye*'sine yazmış olduğu şerhtir. Her ne kadar İbn Hişâm *Elfiyye* üzerine böyle bir şerh yazmış ise de, *Evdahu'l-mesâlik*'e bakıldığında bu eserin İbn Hişâm'ın *el-Câmi'u's-sağîr*'i ile bahislerinin çoğunda birebir örtüştüğü görülmektedir. Bununla beraber, mezkûr iki eser arasında görülen bariz farklılıklar da mevcuttur. Bazen *el-Câmi'u's-sağîr*'de *Evdahu'l-*

141 İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, s. 103-107.

mesâlik'e nispetle fazladan birtakım bahisleri müşahede ederken, aynı durumu *Evdahu'l-mesâlik* için de *el-Câmi'u's-sağîr*'e nispetle söylemek yanlış olmayacaktır. İki eser arasındaki farklılıklar ve benzerliklerden bazıları genel itibariyle bu şekilde özetlenebilir.

el-Câmi'u's-sağîr ve *Evdahu'l-mesâlik*'in kıyaslanması konusuna gelince, öncelikle *Evdahu'l-mesâlik*'te İbn Hişâm'ın ismin özelliklerini zikrederken İbn Mâlik'in şu beytindeki gibi beş özellik saymaktadır:¹⁴²

"بِالْجَارِّ وَالتَّنْوِينِ وَالنَّدَا وَأَلْ
وَمُسْنَدِ لِإِسْمٍ تَمَيِّزٌ حَصَلْ"

Ancak o, *el-Câmi'u's-sağîr*'de ismin üç özelliğini vermekle yetinektedir. O da şu şekildedir: ¹⁴³

"...أل، تنوين، والإسناد..."

Aynı zamanda İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*'de isme has olan tenvinin dört özelliğine tek bir misalle işaret etmeyi kâfi görmektedir. Yine, *Evdahu'l-mesâlik*'te de bu örneği vermektedir: ¹⁴⁴

"...والتنوين في غير القافية كزيد، وإيه، ومسلمات، يومئذ"

İbn Hişâm burada, birinci örneği tenvîn-i temkîn için, ikinci örneği tenvîn-i tenkir için, üçüncü örneği tenvîn-i mukâbele için ve son örneği ise tenvîn-i 'ıvaz için vermektedir.

Öte yandan, *Evdahu'l-mesâlik*'te bir başka meselede, yani ا ن maddesinin kesreli ve fethalı okunması meselesinde, müellifimiz ا ن maddesinin vucûben kesreli okunduğu on yer saymaktadır.

142 Muhammed b. Abdullah b. Mâlik, **Elfiyetu İbn Mâlik**, Beyrut, el-Mektebetuş-şâ'biyye, t.y., s. 2; İbn Hişâm, **Evdahu'l-mesâlik**, c. I, s. 12-18.

143 İbn Hişâm, **el-Câmi'u's-sağîr**, s. 1.

144 İbn Hişâm, **el-Câmi'u's-sağîr**, s. 1.

Evdahu'l-mesâlik'te ان maddesinin vucûben kesreli okunduğu yerler şu şekildedir:

1- Cümle başında (İbtidâda). Örnek: ¹⁴⁵"إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ"

İbn Hişâm ¹⁴⁶"أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" diyerek ayet-i kerîmesini bu hususa ikinci bir örnek olarak getirmektedir.

2- "جلست حيث إن زيدا جالس" den sonra. Örnek: "حيث"

3- "جنتك إذ إن زيدا أمير" den sonra. Örnek: "إذ"

4- İsm-i mevsûlden sonra (sıla cümlesinin başında): Örnek: "مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ"

¹⁴⁷"لَتُنُوهُ"

5- Normal durumun aksine sila cümlesinin ortasında. Örnek: "جاء الذي عندي"

"إنه فاضل"

6- Kasemin cevâbında. Örnek: ¹⁴⁸"حَمَّ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ"

7- Kavl'den sonra. Örnek: ¹⁴⁹"قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ"

8- Hâl cümlesinin başında. Örnek: "كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ"

¹⁵⁰"لَكَارِهُونَ"

9- Sıfat olması durumunda. Örnek: "مررت برجل إنه فاضل"

10- Haberinin başında lâmu'l-ibtidâ bulunması durumunda. Örnek: "وَاللَّهُ يَعْلَمُ"

¹⁵¹"إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ"

145 Kadir 97/1.

146 Yunus 10/62.

147 Kasas 28/76.

148 Duhân 44/1,2,3.

149 Meryem 19/30.

150 Enfâl 8/5.

151 Münâfikûn 63/1.

152 İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, c. I, s. 241.

el-Câmi 'u's-sağîr''e gelindiğinde, İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr'*'de ن maddesinin vucûben kesreli okunduğu yedi yer vermektedir. Bu ise şu şekildedir:

1- Cümle başında (İbtidâda). Örnek: "إِنَّ أَنْزَلْنَاهُ"¹⁵³İbn Hişâm *Evdahu'l-mesâlik*'te bu konuda verdiği diğer örneği aynı şekilde *el-Câmi 'u's-sağîr'*'de de vermektedir.

2- İsm-i mevsûlden sonra (sıla cümlesinin başında): Örnek: "مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ"

3- Hâl cümlesinin başında. Örnek: "كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ"

4- İsm-i ayn'ın haberinde. Örnek: "زَيْدٌ إِنَّهُ فَاضِلٌ"

5- Kasemin cevâbında. Örnek: "حَمِّ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ"

6- Kavl'den sonra. Örnek: "قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ"

7- Lâmu'l-mu'allaka'dan önce. Örnek: "وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ"

Açıka görüldüğü üzere, İbn Hişâm'ın her iki eserde de kullanmış olduğu şâhidler bire bir örtüşmektedir.

Öte yandan, mübteda ve haber bahislerine bakıldığında her iki eser arasında birtakım benzerlikler ve farklılıklar tespit etmek mümkün görünmektedir. Mübteda ve haber bahsi *Evdahu'l-mesâlik*'te şu şekilde gelmektedir:¹⁵⁴

- 1- Mübtedanın tarifi ve raf edeninin beyânı, من ve الباء ile cer olabileceği
- 2- Vasfın isim cümlesinin başında ne zaman mübteda ne zaman haber olduğu ve ne zaman iki vechin caiz olduğunun beyânı
- 3- Haberin tarifi ve çeşitleri
- 4- Râbıt ihtiyacı duyan ve duymayan haber cümlesi ile bu râbıtın çeşitleri

153 Kadir 97/1.

154 İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, c. I, s. 167-206.

5- Zarf ve car-mecrûr olan haberin hakikatte zarf ve câr-mecrûrun mahzûf müteallaklarının haber olduğunun ve müteallakların takdîrinin beyânı, bir fayda olması hâricinde zât isimlerden zamanla haber verilemeyeceği

6- Mübtedanın nekre olduğu kalıpların zikri

7- Haberin mübtedaya takdîminin ve tehîrinin vacip olduğu yerlerin beyânı

8- Mübtedanın cevâzen ve vucûben hazf edildiği yerlerin zikri

9- Haberin cevâzen ve vucûben hazf edildiği yerlerin zikri

10- Haberin teaddüdü

Aynı mesele *el-Câmi' u's-sağîr*'de şu şekilde gelmektedir:¹⁵⁵

1- Mübtedanın tarifi ve raf edeninin beyânı, المن ve الباء ile cer olabileceği

2- Mübtedanın nekre olduğu kalıpların zikri, Sîbeveyh'e göre marifeye tekaddüm ettiği zaman nekrenin mübteda olması

3- Haberin tarifi, raf edeninin beyânı, olumsuz kelimada الباء ile cer olması ve türlerinin zikri

4- Haber olarak gelen cümlenin talebî, kasemî, أن ile mastar veya tenfis olması ve bunlardan râbîta ihtiyacı olanlar ve olmayanlar ve bu râbîtların türleri

5- Haberin zarf ve câr-mecrûr olması ve bunların şartları, zât isimlerinden zamanla haber vermenin câiz olmayışı

6- Haberin mübtedaya takdîminin vâcip olduğu yerlerin beyânı ve mübtedanın habere takdîminin vâcip olduğu yerlerin beyânı

7- Haberin teaddüdü mübteda ve haberin herbirinin cevâzen hazf edildiği yerler ve her ikisinin birlikte hazf edildiği yerler

8- Haberin vucûben hazfedildiği yerlerin beyânı ve ne zaman takdîren ve lafzan hazıftan müstağnî olduğu

9- Kendisinden sonrasına mutâbık olduğu zaman vasıf olan mübtedanın irâbı

155 İbn Hişâm, *el-Câmi' u's-sağîr*, s. 19-25.

Görüldüğü üzere, iki eserde mezkûr konu incelendiğinde neredeyse her ikisinin bu konuda bütün bahislerde birliği göze çarpmaktadır. Ancak *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de mübtedânın vucûben hazfedildiği yerler ile mübteda ve haberden birinin cevazen hazfedilmesi bahsinin tafsîlâtı geçerken *Evdahu‘l-mesâlik*’te bu konular geçmemektedir. Bununla beraber, iki eser arasındaki meselelerin bir kısmında farklılık söz konusudur. Ayrıca birtakım bahislerin ahkâmı bir eserde mevcutken diğerinde mevcut değildir. Her iki eserin hacmi dikkate alındığında, müellifimizin *el-Câmi‘u’s-sağîr*’i kaleme alma amacı hakkında da birtakım ipuçları ortaya çıkmaktadır. Şöyleki İbn Hişâm *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de *Evdahu‘l-mesâlik*’in kapsadığı konuları hatta kimi zaman fazlasını çok sadeleştirilmiş bir tarzda ele almaktadır. Bu da eseri bir özet mahiyetinde kendisi için de yazmış olduğu fikrini akla getirmektedir. Nitekim ez-Zeybâk, *el-Câmi‘u’s-sağîr*’e yazdığı mukaddimede âlimlerin kendileri için bu türden eserler kaleme aldıklarına vurgu yapmaktadır.¹⁵⁶

2.3. EL-CÂMI‘U’S-SAGÎR’İN MUHTEVÂSI

el-Câmi‘u’s-sağîr’in iki neşrinde de muhakkikler konuları farklı başlıklandırma yolu izlemektedir. Bu nüshalardan hareketle eserin muhtevâsı şu şekilde verilebilir:¹⁵⁷

1- الكلمة أنواعها، والكلام وما يتألف منه

2- باب الإعراب، أنواعه، علاماته الأصلية الفرعية وما يعرب بالعلامات الفرعية

3- فصل في الإعراب التقديري

4- باب النكرة والمعرفة

5- باب الضمير

156 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, Muhakkikin mukaddimesi, s. 5.

157 Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 248-249.

6- فصل في ضمير الشأن

7- باب العلم

8- باب الإشارة

9- باب الموصول

10- باب معرّف بالأداة

11- باب المبتدأ والخبر

12- باب كان وأخواتها

13- باب ما حمل علي ليس

14- باب أفعال المقاربة

15- باب إنّ و أخواتها

16- فصل في مواضع دخول لام الإبتداء

17- فصل في المعطوف علي إسم إنّ

18- باب لا النافية للجنس

19- باب ظنّ وأخواتها

20- فصل في أعلم وأرى وما يعمل عملها

21- باب الفاعل

22- باب النائب فاعل

23- باب الإشتغال

24- باب التنازع

25- باب المفعول به

26- المتعدي والازم من الأفعال

27- حذف المفعول به

28- حذف عامله

29- المنادى

30- فصل في المشتقات

31- فصل في تابع المنادى

32- فصل في المندوب

33- فصل في الترخيم

34- المنصوب علي الإختصاص

35- التحذير والإغراء

36- باب المفعول المطلق

37- باب المفعول له

38- باب المفعول فيه

39- باب المفعول معه

40- باب الحال

41- باب التمييز

42- باب الإستثناء

43- باب الحروف الجر

44- باب القسم

45- باب الإضافة

46- باب اسم الفعل

47- باب المصدر

48- باب اسم المصدر

49- باب اسم فاعل

50- باب المثال

51- باب اسم المفعول

52- باب صفة المشبهة باسم الفاعل

53- باب اسم التفضيل

54- باب المعرب والمبني

55- باب إعراب المضارع

56- باب التابع

57- باب النعت

58- باب التوكيد

59- باب عطف البيان

60- باب عطف النسق

61- باب البدل

62- باب العدد

63- باب موانع الصرف

64- باب التعجب

65- باب في شرح أدوات مهمة

66- باب لا يمكن الابتداء بالساكن

67- باب الوقف

2.4. EL-CÂMI‘U’S-SAGĪR’İN YAZMA NÜSHALARI

el-Câmi‘u’s-saġîr’in bilinen dört yazma nüshası mevcuttur. Bu nüshalar, Teymûriyye Kütüphanesi’nde, Paris Halk Kütüphanesi’nde, Tantâ Kütüphanesi’nde ve Arif Hikmet Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. *el-Câmi‘u’s-saġîr*’in mezkûr nüshaları hakkında bilgi vermek eserin tanınması açısından elzem olduğundan bu nüshalardan da bir nebze bahsetmek istiyoruz.¹⁵⁸

158 Eserin yazma nüshalarına ulaşmak imkân dâhilinde olmadığından Ali Fevde Nîl’in açıklamalarını esas aldık. Bkz. Ali Fevde Nîl, **İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî**, s. 260-267.

2.4.1. Teymûriyye Nüshası

Nüsha, İbn Hişâm'ın öğrencisi İbn Melâh künyesiyle meşhûr Muhammed b. Ali b. Mes'ûd eş-Şâfi' et-Trablusî'nin hattıyla h. 749 yılında tamamlandı. Nüsha İbn Hişâm'a mukabele edilmiş ve tashih edilmiştir. Dolayısıyla bu nüsha, eserin yazılış tarihi hakkında fikir sahibi olmak ve İbn Hişâm'a mukabele edilmiş olması bakımından önem taşımaktadır. Nüshanın sonunda şu ibareler bulunmaktadır:

"...تمت والحمد لله رب العالمين حمدا كثيرا طيبا مباركا فيه، وصلى الله على سيدنا محمد و علي اله وصحبه وسلم.
علقها لنفسه الفقير المعترف بالتقصير، الراجي رحمة ربه القدير، محمد بن علي بن أبي الحسن الشافعي الشهير بابن الملاح
الطرابلسي الشامي في شهر ربيع الاخر سنة تسع وأربعين وسبعمائة بالقاهرة المحروسة وحسبنا الله ونعم الوكيل"

2.4.2. Paris Nüshası

Bu nüsha yaklaşık olarak 40 varaktır. Herbir varakta 15 satır vardır. Her satırda yaklaşık olarak 10 kelime vardır. Paris Halk Kütüphanesi'nde 4159 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Nüshanın sonunda şu ibareler bulunmaktadır:

"...أنه تمت كتابتها في السابع والعشرين من شهر ربيع الأول سنة 904هـ."

Nâsihi bilinmeyen bu nüshanın ilk beş sayfası üzerinde ve satırları arasında birçok ta'lik ve hâşiye mevcuttur.

2.4.3. Tantâ Nüshası

Nüsha Tantâdaki Ahmedî Mescidi Kütüphanesi'nde h. 996 senesinde istinsah edilmiştir. Ebatları 15x21'dir.68ح 99د demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

2.4.4. Arif Hikmet Nüshası

Nüsha, Medine-i Münevvere'de Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde 39 demirbaş numarasıyla kayıtlı olup 94 sayfadır. 14x25 ebatlarında olan nüsha h. 1108 tarihinde

Fârisî hattıyla yazılmıştır. Müstensihî Muhammed Berdûsî'dir. Nüshanın sonunda şu ibareler bulunmaktadır:

"...أنه كتبها فرغ مقابلتها سنة 1109هـ بنسخة مكتوبة من نسخة هي بخط الشيخ ياسين"

2.5. EL-CÂMI'U'S-SAGÎR'İN NEŞİRLERİ

el-Câmi' u's-sağîr'in neşredilen iki nüshası mevcuttur. Bunlardan birisi Ârif Hikmet Kütüphanesi'ndeki nüshanın neşridir. Diğeri ise Teymûriyye Kütüphanesi'ndeki nüshanın neşridir.

2.5.1. Arif Hikmet Nüshasının Neşri

Arif Hikmet Kütüphanesi yazmasını Medine-i Münevvere İslâm Üniversitesi hocalarından Muhammed Şerîf Saîd ez-Zeybak 1968 yılında neşretmiştir. Bu neşir incelendiğinde, ez-Zeybak'ın esere 6 sayfalık bir mukaddime eklediği görülmektedir. Bu mukaddimede ez-Zeybak İbn Hişâm'ın hayat hikâyesinden ve *el-Câmi' u's-sağîr*'in öneminden bahsetmektedir. Bununla beraber ez-Zeybak, tahkikinde *el-Câmi' u's-sağîr*'in metnini tashih etmiş, metinde geçen 125 civarında şiir şâhidinin eksik kısımlarını tamamlamış, metinde istişhâd yapılan ayetlerin yerlerini dipnotta belirtmiş, esere birtakım bâblar ve fasıllar için başlıklar eklemiş, metine yaptığı eklemeleri köşeli parantezle belirtmiştir. ez-Zeybak'ın tahkikinde birtakım eksiklikler ve hatalar da bulunmaktadır. Muhtemelen bu hatalar, ez-Zeybak'ın eserin yazma nüshalarının tamamına ulaşamamış olmasından ileri gelmektedir. ez-Zeybak mukaddimesinde sadece Paris nüshasına değinmektedir. Bununla birlikte o, Teymûriyye nüshasından bahsetmemektedir. Aşağıdaki bahislerde ez-Zeybak neşrinde karşılaşılan birtakım hataları mülâhaza etmek mümkündür:

Kelime ve kısımları bahsinde, ismin özellikleriyle ilgili örneklerde (كزید، إيه،)
ibareleri Teymûriyye nüshasında mevcutken¹⁵⁹, ez-Zeybak'ın neşrinde

159 İbn Hişâm, *el-Câmi' u's-sağîr*, Hermîl, s. 9.

bu ibareler eksik verilmiştir.¹⁶⁰ Fiilin tarifinde ise Paris nüshasında (بزمان) ibaresi mevcutken¹⁶¹, ez-Zeybak bu ibarenin yerine (...) üç nokta eklemiştir.¹⁶²

Cemî ve müsenna olarak isimlendirilenler bahsinde, ez-Zeybak aşağıdaki gibi, ibareyi parantez içerisinde ve hatalı vermektedir:

ez-¹⁶³ "...وقد يجري المثني مجرى عثمان وجمع المذكر مذكر مجرى الحين او الدون (..ادهادون)..." Zeybak'ın (..ادهادون) olarak verdiği ibarenin doğrusu ise "هارون" şeklindedir.¹⁶⁴

Mefûlün mutlak bahsine bakıldığında ez-Zeybak'ın hatalı olarak zikrettiği ifadelerden biri de şu şekildedir: ¹⁶⁵ "ومنه النوعي... ومنه العددي... ومنه التأكيدي" Doğru olan ise bu ibarelerinin başında zamir olmaksızın sadece من olmasıdır. Çünkü ibarenin başında mefûlün mutlakın kısımları üç olarak zikredilmektedir. İbare de bu durumda mefûlün mutlakın kısımlarına hamledilerek من ile gelmelidir. Teymûriyye nüshasında bu ibare doğru şekliyle gelmektedir.¹⁶⁶

ez-Zeybâk'ın hatalı olarak verdiği ibarelerden bir başkası alem bahsindedir. Bu ibare ise aşağıdaki gibidir:

¹⁶⁷ "وقد ينكر العلم كلا قریش بعد اليوم، ويجب ذلك إن ثني أو جمع فيجر بأل..."

Burada doğru olan ise ibarenin فيجر بأل şeklinde olmasıdır. Teymûriyye neşrinde ibare doğru şekli ile verilmektedir.¹⁶⁸

160 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 1.

161 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, Hermîl, s. 9.

162 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 1.

163 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 4.

164 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, Hermîl, s. 14.

165 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 55.

166 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, Hermîl, s. 107.

167 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 10.

168 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, Hermîl, s. 25.

ez-Zeybak, ism-i işâret bahsinde de aşağıda görüleceği gibi, ibareyi hatalı vermektedir. Buna göre ez-Zeybak'ın verdiği ibare:

"...¹⁶⁹ وللقریب ذی اللام لعظمة المشیر نحو: (وما تلک بيمينک يا موسى)¹⁷⁰ şeklinde hatalı olup, bunun doğrusu ¹⁷¹ وللقریب ذو اللام olmalıdır.

ez-Zeybak neşrinde genel olarak tespit ettiğimiz hatalar bu şekildeyken, müşâhede ettiğimiz bir başka durum ez-Zeybak'ın eserdeki şâhidlerin çoğunu tamamlamadan verdiği ve eserin bazı şiiir şâhidlerini ise nesirmiş gibi zikrettiğidir.¹⁷²

Burada hemen belirtilmesi gereken önemli bir konu da İbn Hişâm'ın haber olarak gelen cümlenin mübtedaya râbitının mahzûf olduğuna ilişkin "وکلّ وَعَدَ اللهُ الحُسْنَى" kelimesinin rafiyla getirdiği şâhidini,¹⁷³ ez-Zeybak'ın Nisâ Sûresi 95. ayeti olarak dipnot olarak vermesini Ali Fevde Nîl'in hata olarak vermesidir.¹⁷⁴ Oysa ez-Zeybâk'ın hata etmediği hem Nisâ Sûresi'nde hem de Hadîd Sûresi'nde ayetlerin ilgili kısmının İbn Âmir kıraatına göre olmasından anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ Ancak, ez-Zeybak'ın dipnotta bu kıraattan söz etmemiş olması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

ez-Zeybak neşriyle ilgili bir başka tespitimiz de ez-Zeybak'ın eserde tahzîr konusunda geçen iki örneği hadîs olarak zikretmesidir.¹⁷⁶ Ancak bu iki örnek hadîs değildir.

Son olarak da ez-Zeybak'ın metinde bazı kısımları manayı ihlal edecek şekilde verdiği görülmektedir. Örneğin:

169 Taha 20/17.

170 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 11.

171 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, Hermîl, s. 27; İsmail b. İbrahim b. el-Alevî, *Sirâcu'l-munîr li'l-Câmi'i's-sağîr*, vr. 143b.

172 Bkz. İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 5, 15, 21, 22, 24, 43, 50, 70, 72, 73, 82, 83, 92, 96; *el-Câmi'u's-sağîr*'in şerhi olan *Sirâc*'da bu şâhidlerin hepsi tamamlanmıştır.

173 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 22.

174 Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 272.

175 Ebu Hayyan el-Endelusî, *Bahru'l-muhîd*, 3. bs., Lübnan, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2010, c. VIII, s. 218- 219; Krş. Ebu Hayyan el-Endelusî, *Bahru'l-muhîd*, c. III, s. 346-347.

176 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 54.

"والتقدير الضمة الفتحة في نحو يخشى، والضمة في نحو يدعو ويرمي، الواو في نحو مسلمي رفعا، والنون في نحو

لتضربان، ولتضربن، ولتضربن مطلقا. ولتضربن، ولتضربن وصلا، أما في الوقف فتحذف نون التوكيد فترجع نون الرفع."

"الواو والياء والسكون في نحو (من يشأ الله يضلله)" 177... 178

altı çizili kısımlarda mananın gereği şu şekildedir:

"...أما في الوقف فتحذف نون التوكيد فترجع نون الرفع والواو والياء والسكون في نحو: (من يشأ الله يضلله)" 179

Yani, ibarenin nokta ile ayrılmadan bu şekilde verilmesi gerekmektedir.

2.5.2. Teymûriyye Nüshasının Neşri

Bu nüsha Menoufia Üniversitesi hocalarından Ahmed Mahmûd Hermîl'in doktora tezinin ikinci kısmıdır. Kahirede'ki Mektebetu'l-hânci tarafından 1980 yılında neşredilmiştir. Hermîl'in çalışması ez-Zeybak'ın çalışmasındaki eksiklikleri gidermiş görünmektedir. Hermîl çalışmasının dirase kısmında, İbn Hişâm'ın hayat hikâyesinden ilmi kişiliğinden *el-Câmi'u's-sağîr*'in öneminden, İbn Hişâm'ın bazı eserlerinde ve *el-Câmi'u's-sağîr*'de izlediği metottan söz etmektedir. Hermîl eseri tahkik ederken kendisinin izlediği metodu da izah etmektedir. Eserin sonunda ise İbn Hişâm'ın kullanmış olduğu şâhidlerin fihristini vermektedir.

2.6. EL-CÂMÎ'U'S-SAGÎR'İN ŞERHLERİ

el-Câmi 'u's-sağîr değişik alimler tarafından şerh de edilmiştir. Bunlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

2.6.1. Sirâcu'l-munîr şerhu Câmi'i's-sağîr

Bu şerhin müellifi İsmâil b. İbrahim el-Alevî ez-Zebîdi'dir. Şerhin bir nüshası, Paris Halk Kütüphanesi'nde 4160 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Nüsha 344 varak olup sayfasındaki satır sayısı 32'dir. Her bir satırda ortalama 16 kelime

177 Enam 6/39.

178 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 6.

179 İltikâ-i sakineynden kurtulmak için kesre ile harekelen (يشأ)'nin hemzesine sukûn takdir edilir.

bulunmaktadır. Bununla beraber eserin bir başka şerhi, *Sirâcu'l- munîr li'l-Câmi'i's-sağîr* künyesiyle Süleymaniye Ktp./Kılıç Ali Paşa'da 932 demirbaş numarasıyla kayıtlı olup 399 varaktır. Bu nüshanın sayfalarındaki satır sayısı 29'dur. Herbir satırda ortalama 17 kelime mevcuttur. Yine, Süleymaniye Ktp./Lâleli 484, Süleymaniye Ktp./Carullah 311, Süleymaniye Ktp./Topkapı Emanet Haznesi 1917 demirbaş numaralarıyla üç nüsha daha mevcuttur. Kılıç Ali Paşa'daki nüshanın müstensihisi Ömer Siraceddin, Laleli nüshasının müstensihisi Abdurrahman b. Abdülazim'dir. Süleymaniye Ktp./Kılıç Ali Paşa nüshasının başı şu şekildedir:¹⁸⁰

" بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر ولا تعسر يا كريم. الحمد لله الموفق لنصب عوامل الفكر إلى نحو معاني كلامه

المفيد. الملهم لرفع قواعد الشكر على مباني كلمة التوحيد..."

Nüshanın sonunda ise şu satırlar yer almaktadır:¹⁸¹

"...وكان الفراغ من تعليق هذه النسخة المباركة من رجب الفرد الحرام من شهر سنة خمس وخمسين والى ألف علي عبد

اليد الفقير إلى الله سبحانه و تعالى عمر بن سراج الدين الشبلي غفر الله تعالى ذنوبه وستر في الدارين عيوبه و فعل ذلك بسائر

المسلمين والمسلمات امين امين. "

2.6.2. er-Râidu'l-habîr bi mevâridi'l-Câmi'i's-sağîr

Eserin Müellifi Fahrüddîn Abdulgaffar b. İbrahim el-Alevî'dir. Eseri Muhammed b. Kâsım b. Bedreddin el-Mısırî eş-Şâfi' h. 1068 yılında istinsah etmiştir.¹⁸²

180 el-Alevî, *Sirâcu'l-munîr li'l-Câmi'i's-sağîr*, vr. 1a.

181 el-Alevî, *Sirâcu'l-munîr li'l-Câmi'i's-sağîr*, vr. 399a.

182 Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 275.

2.6.3. Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr

Ahmet Mahmud Hermîl tarafından da Kahire'de 1984 yılında şerh edilmiştir.¹⁸³

183 Ali Fevde Nîl, **İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî**, s. 275.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EL-CÂMÎ‘U’S-SAGĠİR’İN METODU

el-Câmi‘u’s-saġîr incelendiğinde, İbn Hişâm’ın *el-Câmi‘u’s-sâġîr*’de metot olarak sema‘ ve kıyas metotlarını kullandığı görülmektedir. Sema‘ metodu, İbn Hişâm’ın nahiv kaidelerini serdederken Kur’ân-ı Kerîm’den, hadîsten, Arap şiirinden ve nesirinden yapmış olduğu istişhâdı ifade etmektedir.¹⁸⁴ Kıyas metoduna gelince, bu metot, menkûl olmayanın hükmündeki illetten dolayı menkûl olana hamledilmesidir.¹⁸⁵ *el-Câmi‘u’s-sâġîr*’in metodunu bu çerçevede ele alacağız.

3.1. SEMA‘

Semâ‘ nahivde kendisiyle delil getirilen kaynakların en önemlilerinden biri ve nahiv kaidelerinin büyük çoğunlunun kendisi üzerine inşâ edildiği temellerden biridir.¹⁸⁶ Semâ‘ metodunu Kur’ân-ı Kerîm’den, hadîsten, Arap şiirinden ve nesirinden delil getirme yani istişhâd oluşturmaktadır. Bu minvalde *el-Câmi‘u’s-saġîr*’de, başta Kur’ân-ı Kerîm ve diğer istişhâd kaynaklarını sırasıyla ele alarak eserin metodunu ortaya koyacağız. Müellifimiz İbn Hişâm’ın *el-Câmi‘u’s-saġîr*’deki metodunu net bir biçimde ortaya koyabilmek için de öncelikle nahv usulünde önemli bir yer tutan istişhâd kavramını ele alacağız.

İstişhâd (استشهاد) kelimesi, شهد kökünden türemiş istif‘al bâbından masdardır. Bu kök, lügat olarak; hazır, mevcut olmak; bulunmak şahit getirmek, şahit göstermek, şahit olmak, görmek öğrenmek, tâyin etmek, kesin haber vermek ve bildirmek manalarına gelmektedir. İstişhâd mastarı ise harf-i cer olmadan kullanıldığında “birinin şahitliğini istemek” anlamına gelirken, bâ ب harf-i ceri ile kullanıldığında “şahitlik hususunda birbirinin yardımını istemek” anlamına gelmektedir.¹⁸⁷ Arap dili

184 Ali Fevde Nîl, **İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî**, s. 473.

185 es-Suyûtî, **el-İktirâh fî ‘ilmi usûli’n-nahv**, thk. Muhammed Hasen İsmâil, 3. bs., Lübnan, Daru’l-kutubi’l-ilmiyye, 2011, s. 59.

186 Selami Bakırcı, Kenan Demiryak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 55.

187 İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmet el-Ensârî er-Ruveyfî el-İfrîkî el-Misrî, **Lisânu’l-‘Arab**, thk. Ahmet Fâris, Beyrut, Dâru Sâdır, 1300/1882, c. III, s. 238-243; Muhammed Murtazâ Hüseyinî ez-Zebîdî, **Tâcu’l-‘arûs min cevâhirî kâmus**, thk. Doktor Abdulaziz, 2. bs., Matbaatu hukumeti’l-Kuveyt, 1994, c. VIII, s. 252-261; Nusrettin

ilgili olarak istişhâdı tanımlamak gerekirse, şöyle demek mümkündür: “Bir kelime veya cümlenin kullanılış ve vaz edilme sıhhatini, bir kaidenin doğruluğunu, bir ayetle veya hafızası sağlam, konuşması fasih olan bir Arap’tan sahih senetle gelen diğer nakli bir delille ispat etmektir.”¹⁸⁸ İstişhâd için verilen örneğe de şâhid (çoğulu şevâhid) denilir. Bazı kaynaklarda istişhâd yerine ihticâc ve istidlâl terimleri de kullanılmıştır. Öte yandan, şâhid misâlden farklıdır. şâhid bir dil kuralının bir ifadenin doğruluğunu kanıtlarken, misâl bir kuralı açıklamak ve onun anlaşılmasını kolaylaştırmak için getirilir.¹⁸⁹ İstişhâd hakkında bu şekilde öz bilgiler verdikten sonra istişhâd kaynakları hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

İstişhad bir usûl meselesi olması hasebiyle, Arap dilinde genel itibariyle nahiv usûlüne ilişkin eserlerde inceleme konusu olmuştur. Örneğin nahiv usûlüne ilişkin meşhur eserlerden biri olan *el-İktirâh*’da es-Suyûtî, nahv ilminin delillerinin semâ‘, kıyâs, icmâ ve ıstışhâb olduğunu beyan etmektedir. İbnu’l-Enbârî (ö. 577/1505) ise nahvin delillerinin nakil, kıyas ve ıstışhâb-ı hâl olduğunu ifade ederken, bu deliller arasında icmâ’yı zikretmemektedir. Öte yandan, İbn Cinnî bu delilleri semâ‘, icmâ ve kıyas olarak sıralamaktadır.¹⁹⁰ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, istişhâd kaynaklarından ilki semâ‘dır. Böylelikle, Kur’ân-ı Kerîm ve Peygamber efendimizin tevâtür yoluyla gelen hadîsleri, dilleri herhangi bir bozulmaya uğramamış olan Arapların nesir, nazım ve vecize türünden olan sözlerinin tamamı semâ‘ delilinin konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca bu bölüm nahiv ilminin birinci derecede delili olup sağlam ve kesin bir bilgi ifade etmektedir.¹⁹¹

Bolelli, “Nahivde Hadîsle İstişhâd Meselesi”, **MÜİFD**, İstanbul, Sayı: 5-6, 1993, s. 165; Mehmet Reşit Özbalıkçı, **Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü**, 2. bs., İzmir, Yeni Akademi Yay., 2006, s. 25.

188 Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, **Hizânetu’l-edeb**, thk. Abdusselâm M. Hârûn, Kahire, Mektebetu Hancî, 1979, c. I, s. 5.

189 İsmail Durmuş, “İstişhâd”, **DİA**, İstanbul, TDV Yay., 2001, c. XXIII, s. 396.

190 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 13.

191 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 24; Bkz. Mehmet Reşit Özbalıkçı, **Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü**, s. 28-29.

3.1.1. Kur'ân-ı Kerîm

Hiç şüphesiz, kendisi ile istişhâda bulunulan metinler arasında ilk sırada yer alan ve buna en lâyük olan Kur'ân-ı Kerîm'dir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, Arapça'nın aslı kalıplarını son derece güvenilir bir şekilde koruyarak günümüze taşımıştır. Dolayısıyla da Kur'ân-ı Kerîm, kıyâsa asıl teşkil eden metinler içinde en muteberidir.¹⁹² Kur'ân-ı Kerîm, en fasih ve en beliğ söz kabul edildiğinden onun mütevâtir, şâz ve âhâd kıraatleriyle istişhâd edilmiştir.¹⁹³ Kur'ân, Hz. Peygamber ve ashabı zamanında değer verme, yazma, ezberleme, okuma ve uygulama hususlarında eşi görülmemiş bir konumdaydı. Esedî, Temîmî ve Kureyş kabilelerinin ve Arap Yarımadası'nın her yerinde yaşayanların anladığı yüksek bir dil örneğini temsil ediyordu.¹⁹⁴ Nitekim es-Suyûtî, bu konuda şöyle demektedir: “Kur'ân-ı Kerîm'in mütevâtir, âhâd ve şâz bütün kıraatlarıyla Arap dilinde istişhâd câizdir. Âlimler bilinen kıyâsa ters düşmedikçe şâz kıraatlarla bile istişhâdın câiz olabileceği hususunda ittifak etmişlerdir. Bununla birlikte, kıyâsa zıt olursa, ona kıyâs yapmak câiz olmamasına rağmen, bizzat bu kıraatın benzerinde onunla istişhâd edilebilir. Sözü edilen bu şâz kıraatlarla istişhâd meselesi fıkhîta ihtilâflı bir konu olsa da nahivciler arasında bu konuda bir fikir ayrılığı bilinmemektedir.”¹⁹⁵ Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) de, Allah'ın kelâmının sözlerin en fasih ve beliği olduğunu ve onun kıraatlarının mütevâtir veya şâz olanıyla istişhâdın olabileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Bağdâdî, İbn Cinnî'nin yukarıda zikrettiğimiz görüşüne atıfta bulunmaktadır.¹⁹⁶ Râgıb el-İsfehânî'ye (ö. 502/1108) göre, Kur'ân-ı Kerîm'in lâfızları, Arap kelâmının özü, kaynağı, vasıtası ve en üstünüdür; fakîhler ve âlimler kural koyma ve hüküm vermede ona dayanmaktadır. En usta şâirler ve belagâtçılar, şiirlerinde ve nesirlerinde ona dayanmakta ve ondan güç almaktadırlar.¹⁹⁷ Kur'ân-ı Kerîm'in mütevâtir, âhâd ve şâz bütün kıraatlarının Arapçada hüccet ve delil olduğunu ifade eden Sa'îd el-Efğânî; nahivcilerin en büyük

192 Mehmet Reşit Özbalkıç, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, s. 65.

193 İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, **el-Muhteseb**, nşr. 'Alî en-Necdî Nasîf, 'Abdu'l-Fettâh İsmâ'il Şiblî, Kahire, 1966, c. I, s. 32; İsmail Durmuş, “İstişhâd”, **DİA**, c. XXIII, s. 396.

194 İsmail Demir, “İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd”, **AÜİFD**, Sayı: 3, 2015, s. 19.

195 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 39.

196 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, c. I, s. 9.

197 Râgıb el-İsfehânî, **el-Mufredât fi garîbi'l-Kur'ân**, thk. ed-Dirâsât ve'l-buhûs merkezi, Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, t.y, c. I, s. 4.

kusurunun Kur'ân-ı Kerîm'in bütün kıraatlarını idrak edememeleri ve kendilerine ihtiyaç duyulan yüzlerce şâhidi ihmal etmeleri olduğunu beyan etmektedir. Efgâni'ye göre, eğer onlar bu durumları dikkate alsalardı, kuralları çok daha sağlam olurdu.¹⁹⁸

Özet olarak denilebilir ki, şâz kıraatler hakkında az da olsa bazı tartışmalar olsa da bütün eski ve yeni dil bilimciler, Kur'ân-ı Kerîm ile istişhâdı genel olarak kabul etmişlerdir.¹⁹⁹

İbn Hişâm, nahivciler arasında –mütekâddimûn ve müteahhirûn da dâhil- belki de Kur'ân-ı Kerîm ile en çok istişhâd edenlerdendir. Onun eserleri dikkatle incelendiğinde, Kur'ân-ı Kerîm ile istişhâd konusuna verdiği önem açıkça görülmektedir. Nitekim bu iddiayı destekleyen en büyük delillerden birisi, onun *Muğni*'sidir. İbn Hişâm *Muğni*'yi Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımlara hasretmiş görünmektedir. Bununla beraber o, hemen hemen bütün eserlerinde en çok istişhâdı Kur'ân-ı Kerîm'den yapmaktadır. Bizim incelememize konu olan eseri *el-Câmi'u's-sağîr*'e bakıldığında, İbn Hişâm *el-Câmi'u's-sağîr*'de 317 ayet ile istişhâda bulunmuştur. İbn Hişâm'ın bu ayetleri şâhid olarak getirdiği meselelerden bazılarını şu şekilde vermek mümkündür:

Müellifimiz İbn Hişâm'ın *el-Câmi'u's-sağîr*'de Kur'ân-ı Kerîm ile yaptığı ilk istişhâd kelâmın tarifî konusundadır. İbn Hişâm, eserinde kelâmın tarifini yapıp, çeşitlerini belirtip bunun ardından da kelâmın mecaz olarak “kelime” anlamında kullanıldığına örnek vermek için Mü'minûn Suresi'nin 100. ayetini şâhid olarak getirmektedir. *el-Câmi'u's-sağîr*'de mesele şu şekildedir:

"الكلام قول مفيد. وهو خير و إنشاء و أقل ائتلافه من اسمين ، أو فعل و اسم، ويسمي جملة اسمية أو فعلية

بحسب صدره، ويسمي كلمة مجازا نحو: (كَلِمًا إِنَّهَا كَلِمَةٌ)²⁰⁰

198 Sa'îd el-Efgâni, *Fî usûli'n-nahv*, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1986, s. 45.

199 İsmail Demir, "İbn Mu'ti'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd", s. 19-20.

200 Mü'minûn 40/100; İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 2.

Görüldüğü üzere İbn Hişâm, (كَلِمًا إِنَّمَا كَلِمَةٌ هُوَ قَاتِلُهَا) “ Hayır! Bu, onun söylediği (boş) bir sözden ibarettir” ayetinin kısaca konuyla ilgili kısmını zikrederek kelimenin kelâm anlamında kullanıldığını delillendirmektedir.²⁰¹

İbn Hişâm’ın Kur ‘ân-ı Kerîm’den şâhit getirdiği konulardan birisi de zamirin vaslıdır. Müellifimize göre, “zahir vasledildiği zaman onun faslına gidilmez” kaidesi iki durum haricinde geçerlidir. Bu iki durumdan ilki, iki zamirden birincisinin ikincisinden daha marife olması ve birincisinin merfu olmamasıdır. Buna göre, سَلِيهِ ve خَلَّتِكَ ibarelerini إِيَاهِ سَلِيهِ ve خَلَّتِكَ إِيَاهِ şeklinde ifade etmek caizdir. Çünkü mütekellim zamiri muhâtab zamirinden ve muhatab zamiri de gâib zamirinden daha marifedir. İkinci durum ise zamirin كَانَ ve kardeşlerinden birisi için haber olmasıdır. Örneğin الصَّدِيقِ كَانَ زَيْدٌ ve الصَّدِيقِ كَانَ زَيْدٌ ibarelerini إِيَاهِ كَانَتْ ve إِيَاهِ زَيْدٌ şeklinde söylemek caizdir. Bu iki durumdan hareketle İbn Hişâm, birinci durumda fiil kalbî olmadığı takdirde nahivcilerin zamirin vaslının ercah olduğunda ittifak halinde olduklarını söylemektedir. Bu nedenle Kur’an-ı Kerîm’de "أَنْزَلْنَاهُ كَقَوْلِهِمْ" ²⁰², "إِنْ سَأَلْتُمُوهُمْ" ²⁰³, "فَسَيَكْفِيكُمْ" ²⁰⁴ ayeti kerîmeleri mezkûr duruma delil olmaktadır. ²⁰⁵ İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-Sâğîr*’de ise aynı konuda (أَنْزَلْنَاهُ كَقَوْلِهِمْ) “Sizi ona zorlayacak mıyız?” ayetini şâhid göstermektedir. İbn Hişâm, sadece ayetin konuyla ilgili olan kısmını zikretmektedir. Bununla beraber o, Sîbeveyh’e göre, nevâsîh dışında zamirin vaslının mümtenî olduğunu da ifadelerine eklemektedir. ²⁰⁶

Müellifimizin eserindeki üslûbunun da anlaşılması bakımından hem Kur’ân-ı Kerîm ile yapmış olduğu istişhâdı hem de istişhâda bulunduğu konulardan bir

201 "رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ" İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, s. 35.

202 Hud 11/28.

203 Muhammed 47/37.

204 el-Bakara 2/137.

205 İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-nedâ*, s. 98; Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensâri âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 476.

206 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sâğîr*, s. 8.

kısımını ele almaya devam edecek olursak, İbn Hişâm'ın bu konulardan ليس'ye benzeyen ما konusunu ele alışını şu şekilde izah edebiliriz:

İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*'de ليس'ye benzeyen ما'nın Hicâzlılar'ın lügatında ما'ı nâfiye olarak isimlendirildiğini belirterek konuya giriş yapmaktadır. ما'nın amelinin şartlarını sıralarken de (1) ismiyle ما arasına إ'nin girmeyeceğini, (2) haberinin de ismine tekaddüm etmeyeceğini, (3) haberinin mâmûlünün de zarf olması dışında ismine tekaddüm edemeyeceğini, (4) haberine لا'nın bitişmeyeceğini, (5) nefyin bozulmaması gerektiğini ifade ettikten sonra Yûsuf Sûresi'nin 31. ayetinin ما" "هَذَا بَشَرًا" ²⁰⁷ "...Bu bir beşer değil!..." ilgili kısmını şâhid olarak göstermektedir.²⁰⁸

Müellifimiz bir başka konu olarak *el-Câmi'u's-sağîr*'de إ ve kardeşleri bahsi altında إ'yi muhaffenin durumlarını ele almaktadır.²⁰⁹ Buna göre; إ'yi meksûre tahfife uğrarsa onu fiil takip edebilir. Onu takip eden fiil ise çoğunlukla nevâsıhtan olup mazi sigasında gelmektedir. İbn Hişâm bu duruma şâhid olarak "إِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً"²¹⁰ "...elbette ağırdır...", "إِنْ كِدْتَ تُكْرِدِينَ"²¹¹ "...neredeyse beni de helak edecektin." ayetlerini göstermektedir. Öte yandan, ekserî olarak da إ'yi meksûreyi muzârinin takip ettiğine ilişkin "وَإِنْ نَطَّقَكَ لَمِنَ الْكَادِبِينَ"²¹² "...gerçekten seni yalancılardan sanıyoruz." ayetini şâhid getirmektedir.

Müellifimizin Kur'ân-ı Kerîm ile istişhâda verdiği önemi anlatmaya haberin teaddüdü konusuyla devam etmekteyiz. İbn Hişâm *el-Câmi'u's-sağîr*'de haberin teaddüdü konusunu mübtada ve haber faslı altında ayrı bir bahis açarak ele

207 Yusuf 12/31.

208 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 27.

209 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 30.

210 Bakara Suresi 2/143; İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 45.

211 Sâffât 37/ 56.

212 Şuarâ 26/186.

almaktadır.²¹³ İbn Hişâm'ın haberin teaddüdü konusunda şâhid getirirken alışılmış üslûbunun dışına çıkmadığı görülmektedir. Konu hakkında genel bilgileri kısaca verdikten sonra konuyla ilgili ilk şâhidi yine Kur'an-ı Kerîm'den getirmektedir. Buna göre İbn Hişâm, haberin bazen teaddüd edebileceğini ifade etmektedir. Ardından Burûc Suresi'nin 14. ayetinin ilgili kısmını bu ifadesine şâhid olarak getirmektedir: "وهو العفور الودود" "O, çok bağışlayandır, çok sevendir."²¹⁴ Bu ayeti şâhid olarak verdikten sonra bu durumun bir başka ayette haberin teaddüdü kabîlinden olmadığını ifade ederek "صُمُّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ" "Ayetlerimizi yalanlayanlar karanlık içinde kalmış sağır ve dilsizlerdir."²¹⁵ ayetini şâhid olarak getirmektedir.²¹⁶

İbn Hişâm'ın ele aldığı konulardan bir diğeri de müteadî ve lâzım konusudur. Müellifimiz *el-Câmi'u's-sağîr*'de müteadî ve lâzım bahsini mefûlün bih bâbı altında değerlendirmektedir. İbn Hişâm'ın müteadî için متجاوز, lâzım için de قاصر terimlerini kullandığı görülmektedir.²¹⁷ O, lâzımın müteadî yapılmasında birtakım şartlar sıralamaktadır.²¹⁸ Buna göre lâzım;

(1) أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ أَفْعَل veznine sokularak müteadî yapılır. Örnek: "...Bütün güzelliklerinizi giderdiniz...". Görüldüğü üzere İbn Hişâm, Ahkâf Sûresi'nin 20. ayetinin ilgili kısmını lâzımın müteadî yapılmasına ilişkin sıraladığı ilk şarta şâhid olarak getirmektedir.

(2) فَرَحْتَهُ bâbına nakletmek sûretiyle müteadî yapılır. Örnek: فرحته

(3) مَا شِئْتَهُ bâbına nakletmek sûretiyle müteadî yapılır. Örnek: ماشيته

(4) اسْتَحْسَنْتَهُ bâbına nakletmek sûretiyle müteadî yapılır. Örnek: استحسنته

213 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 24.

214 Burûc 85/14.

215 En'am 6/39.

216 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 24.

217 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 45.

218 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 45.

219 Ahkâf 46/20.

(5) Harf-i cerle müteaddî yapılır. Örnek: "ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ" "...Allah onların nûrunu giderdi..."²²⁰.

Görüldüğü gibi müellifimiz İbn Hişâm, (5)'te Bakara Sûresi'nin konuyla ilgili ayetinin ilgili kısmını zikrederek Kur'an-ı Kerîm'den şâhid getirmektedir.

el-Câmi'u's-sağîr'deki konulardan bazılarını ortaya koymaya ve müellifimizin Kur'an-ı Kerîm ile istişhâdtaki tavrını anlatmaya *نعم* ve *بئس* 'nin fâilini ele alarak devam etmek istiyoruz. İbn Hişâm fâil bâbı altında üçüncü bahis olarak *نعم* ve *بئس* 'nin fâilini ele almaktadır. İbn Hişâm bu bahisle ilgili zikrettiği kaidelerin tamamını Kur'an-ı Kerîm'den getirdiği şâhidlerle desteklemektedir.²²¹ Buna göre;

(1) *نعم* ve *بئس* 'nin fâilinin cins için olan *ال* ile marife olması vaciptir. Örnek: "نِعْمَ الْعَبْدُ" ²²² "...ne güzel bir kul!..."

(2) veya mudâf olması. Örnek: "وَلِيَعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ" ²²³ "...takvâ sahiplerinin yurdu ne güzeldir!"

(3) ya da mahsûsuna uygun temyizle açıklanan müstetir zamir olması. Örnek: "بئس للظالمين بدلًا" ²²⁴ "...zâlimler için ne kötü karşılıktır!"

Yukarıdaki kaidelere ve örneklere bakıldığında, İbn Hişâm'ın kaideleri Kur'an-ı Kerîm'le şâhid getirerek desteklediği açıkça görülmektedir. Bununla beraber müellifimizin benzer bir üslûpla ele aldığı konulardan birisi de mefûlün mutlaktır.

İbn Hişâm *el-Câmi'u's-sağîr*'de mefûller bahsinde ikinci sırada mefûlün mutlakı ele almaktadır. O mefûlün mutlakın tanımı ve özelliklerini zikrettikten sonra

220 Bakara 2/17.

221 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 40.

222 Sâd 38/44.

223 Nahl 16/30.

224 Kehf 18/50.

yine ilk örneği Kur'an-ı Kerîm'den vererek konuyu leffü neşr-i müşevveş yaparak anlatmaktadır. Buna göre;

“Mefûlün mutlak fadla olan (‘umde olmayan) bir mastardır. Onda kendi manasından bir âmil amel eder. Bu amel (1) tevkîd için, (2) mefûlün nevi‘nin veya (3) adedinin beyânı için olur.”²²⁵

1) Tevkîd için olanın örneği: "لَا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا"²²⁶ “...Hiç kimseyi azaplandırmadığım bir azapla..”, "وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا"²²⁷ “Allah sizi yerden bir bitki bitirir gibi bitirdi.”

2) Aded için olanın örneği: "فَجَلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً"²²⁸ “..onlara seksen değnek vurun.”

3) Nev‘ için olanın örneği: "فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ"²²⁹ “...o halde tamamıyla meyilemeyin...”, "وَلَا تَضُرُّوهُ شَيْئًا"²³⁰ “...Ona hiçbir şekilde zarar veremezsiniz.”, "وَالنَّازِعَاتِ"²³¹ “Andolsun sökü� çıkaranlara.”

Görüldüğü üzere İbn Hişâm, mefûlün mutlakın türlerini Kur'an-ı Kerîm'le şâhid getirerek örneklendirmektedir. Bununla birlikte de eserindeki sadeleştirerek konuyu izah etme üslûbunu sürdürmüş görünmektedir.

Son olarak müellifimizin diğere eserlerinde vurgu yaptığı konulardan biri olan kuhl meselesiyle²³² İbn Hişâm'ın Kur'ân-ı Kerîm'le istişhâd konusundaki tavrını netleştirmek istiyoruz.

Müellifimiz meşhur eserlerinden biri olan *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*'te kuhl meselesini izah etmektedir. Buna göre, filin amelini yerine getiren ve isim olan

225 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 55.

226 Mâide 5/115.

227 Nuh 71/17.

228 Nur 24/4.

229 Nisâ 4/129.

230 Hud 11/57.

231 Nâziât 79/1.

232 İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 414-415.

âmillerden biri de ism-i tafdüldür. Ancak ism-i tafdü'l'in zâhir ismi raf etmesi muttarid olan durumlardan değildir. Çünkü *مررت برجل أحسن منه أبوه* denilmez. Bununla beraber Sîbeveyh, bu şekilde zayıf bir lügattan söz etmiştir.²³³ İbn Hişâm'a göre Araplar kuhl meselesinde bu durumun cevâzında ittifak halindedir. Buna göre Kuhl meselesinin kaideleri şu şekildedir:²³⁴

- 1- İsm-i tafdü'l lafzan mâ kablinden sıfat olacak,
- 2- Manen mâ cerâ aleyhin müteallakı için sıfat olacak,
- 3- Kendi nefesine itibarla mufaddal olacak,
- 4- Başkasına itibarla mufaddalun aleyh olacak,
- 5- Kelâm menfi olacak.

Arapların "ما رأيت رجلا أحسن في عينه الكحل منه في عين زيد" "*gözündeki sürme Zeyd'in gözündeki sürmeden daha güzel olan bir adam görmedim*" sözü, kuhl meselesinin örneği olarak zikredilmiştir.²³⁵ Müellifimiz İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*'te yukarıdaki şartları sağlayarak ism-i tafdülin zahir isimde amel etmesine ilişkin bir örneğin Kur'an-ı Kerîm'de geçmediğini ifade etmektedir.²³⁶ O, *el-Câmi'u's-sağîr*'de ise kuhl meselesine değinmemektedir.²³⁷ Fakat, Kur'an-ı Kerîm'de konunun geçmediğini *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*'te belirtmesi, İbn Hişâm'ın Kur'an-ı Kerîm'den şâhid getirmeye verdiği önemin anlaşılması açısından önemlidir.²³⁸ Çünkü bu durum, müellifimizin meseleyi öncelikle Kur'ân-ı Kerîm ile delillendirme cihetine gittiğini açıkça göstermektedir.

233 İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 414-415.

234 İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, s. 265.

235 Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 476.

236 İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 415-416.

237 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 82.

238 Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 477.

3.1.2. Kıraat

İbn Hişâm *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de şâhid getirirken Kur’ân-ı Kerîm’in farklı kıraatlarını da dikkate almaktadır. Genel itibariyle o, kıraat farklılıklarından kaynaklanan kaidenin aksi durumları ise te’vîl yoluna gitmektedir. *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de konuyla ilgili geçen bazı örnekleri şu şekilde ortaya koymak mümkündür:

Müellifimiz, irâbın yedi yerde aslının dışına çıktığını ifade etmektedir.²³⁹ O, bunlardan sonuncusu olarak *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de sonu illetli olan fiili zikretmektedir.²⁴⁰ Sonu illetli olan fiilin cezm alâmetinin, sonundaki illet harfinin hafzedilmesi olduğunu beyân eden İbn Hişâm, *و يرمي, خشى, نغزوا*, örneklerinin her birini, *و*, *ا*, *ي* illet harflerine örnek vermek için zikretmektedir. Daha sonra müellifimiz, *"إِنَّهُ مَنْ"*²⁴² diyerek Yusuf Sûresi 90. ayetinin ilgili kısmının irabında te’vile gidilmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁴³ İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de mezkûr ayetinin ilgili kısmının müevvel olmasından başka bir bilgi vermemektedir. Ancak *Şerhu Şuzûri‘z-zeheb*’te aynı konuyla ilgili birtakım açıklamalar yapmaktadır. Buna göre, *يَتَّقِي* fiilindeki *ي*’nin subûtu ve *يَصِير* fiilindeki *راء*’nın iskânı İmam Kunbul kıraatına göredir. Dolayısıyla da bu ayetteki mezkûr ibare müevveldir. İbn Hişâm’ın buna müevvel demesi mukadder bir sorunun cevabıdır. Şöyle ki, bu soru: *من* cezmedici olduğu halde *يَتَّقِي* fiiline dâhil olmuştur. Ancak görülmektedir ki, *يَتَّقِي* fiilinden illet harfi olan *ي*, cezm alâmeti olarak hafz olunmamıştır. Buna ne dersin? şeklindedir. İbn Hişâm’ın bu soruya cevabı ise şöyledir: Burada *من* mevsûledir şartıyye değildir. Ancak soruyu sorana göre burada *من* şartıyye olmadığı için başka bir müşkil ortaya

239 İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri‘z-zeheb*, s. 64.

240 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 5; Krş. İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri‘z-zeheb*, s. 92.

241 Yusuf 12/90.

242 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 5.

243 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 5.

çıkılmaktadır. O da يصير filinin nasıl cezm olduğudur. İbn Hişâm'ın bu probleme çözümü yani الراء'nın iskânına ilişkin cevabı ise şu şekildedir:

1- Harekeli harfler peş peşe gelmesin diye الراء cezm olmuştur.

2- Vakf niyetiyle الراء cezm olmuştur.

3- Manaya atfen الراء cezm olmuştur. Mevsûle olan من umûm ve ibhâm ifade ettiği için şartıye menzilesindedir.²⁴⁴

Kıraat konusunda İbn Hişâm'ın tavrı ile ilgili bir başka örnek olarak cümle halinde gelen haberin mübtedaya râbıtı meselesini verebiliriz. Müellifimiz, cümle halinde gelen haberin bir râbıtla mübtedaya bağlandığını ifade etmektedir. Haberi mübtedaya bağlayan bu râbıt:²⁴⁵

1- السمن متوان بدرهم (yani منه) örneğinde olduğu gibi من ile cer edilmiş mukadder bir zamirdir.

2- "ولباسُ التَّقْوَى ذَلِكْ خَيْرٌ" ²⁴⁶ örneğinde olduğu gibi bir ism-i işârettir.

3- "أَلْحَاقَهُ مَا أَلْحَاقَهُ" ²⁴⁷ örneğindeki gibi mübtedanın lafzına râcidir.

4- زيد نعم الرجل örneğinde olduğu gibi umumdur. Çünkü الرجل deki ال umum için olup زيد onun fertlerinden biridir.²⁴⁸

İbn Hişâm *el-Câmi 'u's-sağîr*'de haberi mübtedaya bağlayan râbıtla ilgili 1 numaralı kaideye bağlı olarak râbıt olan zamir bir fiille nasb olmuşsa zamirin hazf

244 İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 93; *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*'in muhakkiki Muhammed Muhiddîn Abdulhamîd aynı sayfanın dipnot kısmında konuyla ilgili detaylı açıklamalar yapmaktadır.

245 İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*, s. 21; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, s. 115-116.

246 Araf 7/ 26.

247 Hakka 69/1.

248 İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, s. 116.

edilebileceğini Nisa Sûresi "وَكُلُّ وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى" ²⁴⁹ şeklindeki ayetinin ilgili kısmıyla delillendirmektedir. Bu örnekte de ayeti كُلُّ lafzının rafıyla vermektedir. İbn Hişâm'ın şâhid olarak getirdiği bu ayet aynı zamanda Hadîd Suresi 10. ayetidir. İbn Hişâm bunu *Muğni*'sinde izah etmektedir. Müellifimiz, bu şâhidi getirirken İbn Âmir kıraatını esas almaktadır.²⁵⁰

3.1.3. Hadîs-i Şerîf

Yukarıdaki bölümde ele aldıklarımızdan açıkça anlaşıldığına göre, hem Arapça ile iştilal eden dil âlimleri hem de müellifimiz İbn Hişâm istişhâda ilk ve temel kaynak olarak Kur'ân'ı Kerîm'i ve onun kıraatlarını esas almaktadır.

Hadîslerin istişhâdındaki yerine değinmeden hemen belirtmek gerekir ki, hadîsler dinî hükümler bağlamında Kur'ân'ı Kerîm'den sonra ikinci sırada yer almaktadır. Nahiv ilminde ise hadîsler dînî hükümlerde olduğu gibi istişhâd açısından önem arzetmektedir. Bu önem ise Kur'ân'ı Kerîm'in istişhâdındaki değeriyle aynı seviyede değildir. Ancak hadîsler istişhâd hususunda ister şiir türünden ister nesir türünden olsun diğer Arap kelâmından daha büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır.²⁵¹ Çünkü bazı nahivciler Hz. Peygamberin Arapların en fasîhi olduğunu; en güzel, en yaygın ve latîf bir şekilde konuştuğunu ve başka bir lehçeyle muhataplarına hitap ettiği takdirde bu lehçenin sahiplerine kısa ve öz ifadelerle açıklama yaptığını ihtilâfsız bir biçimde kabul etmektedir.²⁵²

Birtakım nahivciler de hadîslerle istişhâdın caiz olup olmadığı hususunda ise ihtilâf etmişlerdir. Arap dili grameriyle meşgul olan kadîm dil bilginlerinin bir kısmı çalışmalarında birinci derecede Kur'ân ayetleri ve fasih Araplardan nakledilen veya

249 Nisa 4/95; Hadîd 57/10.

250 İbn Hişâm, **Muğni**, c. II, s. 498; Bkz. Ebu Hayyân el-Endulesî, **Bahru'l-muhîd**, c. VIII, s. 218-219.

251 Sa'îd el-Efgânî, **Fî usûli'n-nahv**, s. 46; Bkz. İsmail Demir, "İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd", s. 20.

252 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 33; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, c. I, s. 10; Sa'îd el-Efgânî, **Fî usûli'n-nahv**, s. 46; Bkz. İsmail Demir, "İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd", s. 20.

duyulan manzum ve mensûr sözleri esas almışlar, hadîslere pek fazla yer vermemişlerdir.

Müteahhirîn dilciler ise hadîs lafızlarıyla istişhâd edilip edilmeyeceği konusunda ihtilâf etmişlerdir.²⁵³

Bu hususta üç farklı grup ortaya çıkmıştır:

- 1- Hadîsle istişhâdı kesinlikle caiz görmeyenler,
- 2- Her türlü hadîsle istişhâda cevaz verenler,
- 3- Bir kısım hadîslerle istişhâda cevaz vererenler.

Dilin kelime ve kaidelerini belirleme konusunda hadîsleri esas olarak almayanların başında Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-İşbîlî (ö. 680/1289)- İbn ed-Dâî ismiyle meşhurdur-, talebesi Ebû Hayyân künyesiyle tanınan Esîruddin Muhammed b. Yûsuf (ö. 745/1344) gibi nahivciler gelmektedir. Ebu Hayyân'a göre ister ilk dönem âlimleri ister daha sonraki âlimler olsun, Arap dil âlimlerinin ortak görüşü hadîsle istişhâd etmemek yönündedir. Ebu Hayyân bu görüşünü *Şerhu't-Teshîl*'de şu şekilde ifade etmektedir: "Nahiv ilminin kurucuları olan ve Arap dilinin kurallarını ortaya koyanlar, ister Ebu 'Amr (ö. 154/771), İsâ b. 'Umer (ö. 149/776), el-Halîl ve Sîbeveyh (ö. 180/796) gibi Basralı imamlardan, ister el-Kisâî, el-Ferrâ (ö. 207/822), Ali b. Mubârek el-Ahmer (ö. 294/906), Hişâm ed-Darîr (ö. 207/824) gibi Kûfeli imamlardan olsun, böyle bir şey yapmamışlardır –yani hadîs ile istişhâd etmemişlerdir-. Her iki ekolün sonradan gelenleri, Bağdat ve Endülüs nahiv âlimleri gibi diğer bölgelerdeki âlimler de onların yolundan gitmiştir."²⁵⁴

Burada önemli bir hususa değinmek gerekmektedir. Ebu Hayyân'ın zikrettiği bu dilcilerin hadîsle istişhâd etmediğini dellillendirmesi konusunda problem söz konusudur. Meselâ, Sîbeveyh meşhur eseri *el-Kitâb*'ta yedi hadîsle istişhâda bulunmuştur.²⁵⁵ Dolayısıyla hadîsle istişhâd etmeyi caiz görmeyenler bu iddialarını delillendirme konusunda yetersiz kalmış görünmektedirler.

253 Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadîsle İstişhâd Meselesi", *AÜİFD*, Sayı: 9, 1990, s. 70.

254 es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 29-30; a.mlf, 'Ukûdu'z-zeberced fi 'irâbi'l-hadîsi'n-nebeviyyi, thk. Selman Kudât, Beyrut, Dâru'l-ciyul, 1994, c. I, s. 69.

255 Bkz. İsmail Demir, "İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd", s. 21.

Diğer bir taraftan mezkûr dâimîlerin hadîsle istişhâd etmeme nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Hadîsler Hz. Peygamber'den işitildiği şekilde nakledilmemiş, hadîslerin çoğu mana ile rivâyet edilmiştir. Bu durumda hadîslerin lafızlarının Peygamber Efendimiz'e ait olduğu kabul edilemez. Dolayısıyla hadîsleri şâhid ve delil olarak kabul etmek dil hatalarına sebep olabilir.²⁵⁶

2- Arap diliyle ilgili çalışmalarında üstün gayret ve mevki sahibi olan Mısırlı âlimlerin hadîsle istişhâd etmemiş olması diğer nahivcilerin onları takip ederek istişhâda hadîse yer vermemelerine neden olmuştur.²⁵⁷

3- Rivâyet edilen hadîslere rivâyet esnasında birçok lahnın karışmış olması ve râviler içerisinde Arap olmayanların sayısının fazla olması hasebiyle râvilerin farkında olmaksızın hadîslerde lahn ve tashîf yapmış olmalarından hadîsle istişhâd edilmesi doğru değildir.²⁵⁸

Hadîsle istişhâda cevaz verenlere gelince, onların başında şu isimler gelmektedir.²⁵⁹

- 1- İbn Mâlik (ö. 672/1273),
- 2- Müellifimiz İbn Hişâm,
- 3- el-Bedru'd-Demâminî (ö. 827/1424),
- 4- İbn Seyde, Ali b. İsmail (ö. 458/1066),
- 5- İbn Fâris (ö. 395/1004),
- 6- İbn Harûf, Ali b. Muhammed b. Ali el-İşbilî (ö. 610/1213),
- 7- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman,
- 8- İbn Berrî, Abdullah el-Mısrî (ö. 582/1186).

Bu âlimler ve onların yolunu takip edenlerin en önemli delili olarak, hadîsleri şâhid olarak kabul etmeyenlerin iddialarının benzerlerinin çok muhtemel bir tarzda

256 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 29; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, c. I, s. 10; Bkz. Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadîsle İstişhâd Meselesi", s. 167.

257 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, c. I, s. 9.

258 es-Suyûtî, **'Ukûdu'z-zeberced fi 'irâbi'l-hadîsi'n-nebeviyyî**, s. 68; el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, c. I, s. 11.

259 Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadîsle İstişhâd Meselesi", s. 168-169.

Arap şiiri için de geçerli olması sayılabilir.²⁶⁰ Öte yandan, hadîsle istişhâdın asıl olduğunu gösteren durumlardan bir başkası olarak da sözlüklerin hadîsle istişhâd ile dolu olması zikredilebilir.²⁶¹

Son gruptakiler yani bir kısım hadîslerle istişhâda cevaz verenlere değinecek olursak, onların orta bir yol benimsediğini bir yandan hadîsle istişhâda cevâz verirlerken diğer yandan bu cevâzda birtakım şartlar aradıklarını söyleyebiliriz. Bu yolu tutanların görüşüne göre, lafzıyla naklinde sağlamlık bulunan hadîslerle istişhâda bulunmak câizdir. Bu görüşün öncüleri olarak Şâtıbî (ö. 790/1388) ve es-Suyûtî'yi zikredebiliriz. Şâtıbî *Elfiyye* şerhinde, Hem Arapların sözleri ve içinde ahlâksızlık bulunan şiirleriyle istişhâd edip hem de Hz. Peygamber'den “mânâsıyla rivâyet edildi” diyerek istişhâda bulunan bir nahivcinin var olmadığını söyleyerek mevzuya yaklaşımını belirlemektedir.²⁶² es-Suyûtî ise *el-İktirâh*'ında “Hz. Peygamber'in sözleri, onun söylediği lafızlarla rivâyet edilince, onunla istişhâd edilir. Ancak bu türden rivâyetler çok nadirdir. Böyle hadîsler hem çok kısa hem de az bulunur.”²⁶³ diyerek bu konudaki görüşünü ortaya koymaktadır.

Müellifimiz İbn Hişâm'ın hadîsle istişhâd konusunda yukarıdaki ikinci grupta yer aldığını ifade etmiştik. İbn Hişâm'ın *el-Câmi'u's-sağîr*'de hadîsle istişhâd konusunda ikinci gruptakilerin tavrını korumuş olduğu görünmektedir. Nitekim müellifimiz, hadîsle istişhâda herhangi bir şarta bağlı kalmadığını aşağıda zikredeceğimiz örneklerle göstermiş olmaktadır.

İbn Hişâm *el-Câmi'u's-sağîr*'de 11 hadîs-i şerif ile istişhâda bulunmaktadır.²⁶⁴ Bu hadîslerin örnek olarak geldiği konular şu şekildedir:

260 es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 29-33; el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, c. I, s. 9 vd.; Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadîsle İstişhâd Meselesi”, s. 172.

261 Sa'îd el-Efgânî, *Fî usûli'n-nahv*, s. 48-49.

262 el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, c. I, s. 12.

263 es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 29.

264 Ali Fevde Nîl İbn Hişâm'ın 10 hadîsle istişhâd ettiğini ifade etmektedir. Muhtemelen o, Muhammed Şerif Saîd ez-Zeybak tahkikini esas alarak böyle bir yargıda bulunmaktadır. Çünkü mezkûr neşirde ez-Zeybak tahzîr konusunda iki meşhur kavli dipnotunda hadîs olarak vermektedir. Ancak Hermîl neşirinde ise hadîslerin fihristinde 12 hadîs zikredilmektedir. Bu hadîslerden birisi fihristte hatalı olarak verilmektedir. Verilen hadîs eserde mevcut değildir. Masdar babında gelen bir hadîsi de Hermîl zikretmemektedir. Bkz. Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî*, s. 258.

- 1- Nûn-u Vikâye²⁶⁵ (1 hadîs)
- 2- Mübteda ve Haber²⁶⁶ (2 hadîs)
- 3- Kâne ve Kardeşleri²⁶⁷ (1 hadîs)
- 4- Fâil²⁶⁸ (2 hadîs)
- 5- İhtisâs²⁶⁹ (1 hadîs)
- 6- Masdar²⁷⁰ (1 hadîs)
- 7- Bedel²⁷¹ (1 hadîs)
- 8- Tevkîd²⁷² (1 hadîs)
- 9- Hurûfâ'l-İstikbâl²⁷³ (1 hadîs).

Şimdi ise bu şâhidlerden bir kısmını örnek olması bakımından tahlil etmek yerinde olacaktır. Bu hadislerden ك ve kardeşleri konusunda müellifimizin yapmış olduğu hadîs ile istişhâdı ve müellifimizin ك ve kardeşleri konusunu ele alış tarzını şu şekilde izah etmek mümkündür:

İbn Hişâm, ك ve kardeşleri konusuna, öncelikle ك'nin kardeşlerinin neler olduğunu ifade ettikten sonra onların amel etmeleri konusunda aralarındaki birtakım benzerliklere ve farklılıklara değinerek giriş yapmaktadır. Ardından o, genel olarak ك ve kardeşlerinin haberinin teaddüdü, mâmüllerinin onlara tekaddümü konularıyla ilgili bilgi vermektedir. İbn Hişâm ك'nin zâid oluşuna, tevassutuna, ك'nin muzârisinden

265 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 7.

266 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, Hermîl, s. 41.

267 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 25.

268 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 38.

269 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 54.

270 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 77.

271 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 98.

272 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, Hermîl, s. 189.

273 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 108.

ن'unun hazfina, كان'nin hazfina değinip bu konuların örneklerini vermektedir. Nitekim İbn Hişâm كان'nin ismiyle birlikte hazf olunduğuna ilişkin "التمس ولو خائماً من حديد"²⁷⁴ hadîsiyle istişhâd etmektedir. Bu hadîsin takdîri "ولو كان ما تلتمسه خائماً"²⁷⁵ şeklindedir.

Müellifimizin *el-Câmi'u's-sağîr*'de hadîs ile istişhâdına örnek olarak verilebilecek konulardan bir diğeri de fâil konusundadır. İbn Hişâm fâil bahsine fâilin tanımını verip, özelliklerine değinerek giriş yaptıktan sonra fâille ilgili birtakım hususları Kur'an-ı Kerîm'den şâhid getirerek konuyu delillendirmektedir.²⁷⁶ Bunun ardından yeni bir bahis açarak fiilin fâille beraber te'nis olmasını konusunu anlatmaktadır. Buna göre İbn Hişâm, "fâilin âmiline tesniyesinin ve cemîsinin alâmeti dâhil olmaz"²⁷⁷ diyerek genel bir kâide vermektedir. Bunun aksi şâz bir durumun varlığına delil olarak da iki hadîsi şâhid getirmektedir. Bu hadîsler *el-Câmi'u's-sağîr*'de geçtiği haliyle;²⁷⁸

1- "يَتَعَاقِبُونَ فِيكُمْ مَلَائِكَةٌ" -1²⁷⁹

2- "أَوْ مُخْرَجِي هُمْ"²⁸⁰ şeklindedir.

Birinci hadîste açıkça görüldüğü üzere, يتعاقبون amiline fâili مَلَائِكَةٌ cemî olduğu halde cemî alâmeti و dâhil olmuştur. İkinci hadîste ise "مُخْرَجِي"²⁸¹ âmili هم fâili olarak

274 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, **Sahihu'l-Buhârî**, thk. Ebû Suheyb el-Kerâmî, Riyâd, Beytu'l-efkâr, 1998, "Nikah", 14, s. 1009; Mâlik b. Enes, **el-Muvatta'**, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, y.y., Mustafa el-Bâbî Halebî, 1985, "Nikah", 8, s. 526.

275 Mustafâ el-Hâşimî, **el-Kavâidu'l-esâsiyye li'l-luğati'l-'arabiyye**, s. 146.

276 İbn Hişâm, **el-Câmi'u's-sağîr**, s. 38.

277 İbn Hişâm, **el-Câmi'u's-sağîr**, s. 38.

278 İbn Hişâm, **el-Câmi'u's-sağîr**, s. 38.

279 el-Buhârî, **Sahihu'l-Buhârî**, thk. Ahmed Câd, Mısır, Dâru'l-ğaddi'l-cedîd, 2002, "Mevâkiti's-salâh", 555, s. 114.

280 Ebû Hasen Müslim b. Haccâc, **Sahîh-i Muslim**, thk. Ahmed Câd, Kâhire, Dâru'l-ğaddi'l-cedîd, 2007, "İman", 160, s. 72.

281 Aslı **مُخْرَجِي** idi. İltikâ-i sakineynden dolayı و 'ya dönüştü ve 'ya idğâm edildi. و'nın mâkablindeki damme tahfif için kesreye dönüştü. **مُخْرَجِي** oldu. Bkz. İbn Hişâm, **Şerhu Katri'n-nedâ**, s. 169.

cemî müzekker zamirini açıktan almıştır ancak birinci hadîste vâkî olduğu üzere bu hadîste de مخرجي âmilinde cemî alâmeti و mevcuttur.

Öte yandan, müellifimizin *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de ihtisâs konusunda hadîsle istişhâdını yukarıdaki örneklere dâhil edebiliriz. İbn Hişâm mefûlün bihin âmilinin hazfi bahsi altında ihtisâs üzere mansub olma faslını işlemektedir.²⁸² İhtisâs umûmiyetle mütেকellim bazen de muhâtab zamirlerinin manasına açıklık getirmek demektir. Yani, mütেকellim veyâ muhatâb zamirinin mübtedâ olduğu cümlede, haberin bildirdiği hükmü zamîrden sonra gelen isme mahsûs kılmaktır.²⁸³ İbn Hişâm, mütেকellim zamirinin ihtisâsı tekîd etmek için getirildiğini ifade etmektedir. Bununla beraber bu durumun çoğunlukla izafetle marife olanlarda vâkî olduğunu belirtmektedir. Bu duruma şâhid olarak da "نحن معاشر الأنبياء لا نورث"²⁸⁴ hadîsini göstermektedir.²⁸⁵

3.1.4. Şiir

Arap şiiri, nahiv kaidelerini temellendirmede nahiv âlimleri arasında daima çok büyük önem taşımıştır. Bunun sebebi, nahivcilerin Arap şiirini istişhâd hususunda temel dayanaklardan biri olarak kabul etmeleridir. Hatta rahatlıkla ifade edilebilir ki, nahiv ilminde şâhid denildiği zaman akla ilk gelen Arap şiiri olmuştur. Bu önermenin doğruluğunu teyit etmek için nahiv kitaplarına şöyle bir göz atmak yeterlidir. Çünkü nahiv âlimlerinin ekseriyeti nahiv kaidelerini delillendirirken şâhidlerinin büyük çoğunluğunu Arap şiirine hasretmektedir. Bu durum ise Arap şiirinin istişhâdtaki önemini görmeye yardımcı olmaktadır.

Fasih Arapçanın gramer kaidelerini tespit eden ve lügat hazinelerini toplayan dildciler, eski lisânî malzemeyi değerlendirip ondan istifâde ederken birbirini takip eden

282 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 54.

283 Meral Çörtü, *Sarf-Nahv Edatlar*, 14. bs., İstanbul, İfav Yay., 2012, s. 350.

284 Amr b. Ali b. el-Ensârî (İbn Mulakkin), *Tezkiretu'l-muhtâc ilâ ehâdîsi'l-minhâc*, thk. Hamdî Abdumecîd es-selefî, Beyrut, Mektebetu'l-islâmiyye, 1994, s.21; Bu hadis Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'inde "إنا معاشر الأنبياء لا نورث" şeklinde mevcuttur. Bkz. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Musnedu İmâm-ı Ahmed*, thk. Şuayb el-Arnâvud, Âdil Mürşid ve dğr., y.y., Müessesetu'r-risâle, 2001, c. XVI, s. 47

285 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 54.

devirleri ve nesilleri göz önüne alarak, şairleri tabakalara ayırmışlardır. Bu tabakalara birtakım değerler vermişler ve bu değerleri ölçü olarak kullanmışlardır.²⁸⁶

Abdülkâdir el-Bağdâdî *Hizânetu'l-edeb* adlı meşhûr eserinin mukaddimesinde filolojik çalışmalarda delil ve hüccet olarak kullanılan Arapça sözleri manzum ve mensûr olarak iki kısma ayırmasının ardından hangi şâirlerin dillerinin fasih sayılarak şiirleri ile istişhâd edilebileceğinden söz etmektedir.²⁸⁷ el-Bağdâdî'nin bu konudaki tasnifi ise üç kısımdan oluşmaktadır:

Bunlardan yaygın tasnif olarak nitelendirdiği birinci tasnif şu şekildedir:

1- Cahiliyyûn: İmru'ul-Kays (ö. 545 m.), Tarefe b. el-'Abd (ö. 564 m), 'Antere b. Şeddâd (ö. 600 m.), Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. 609 m.), el-A'sâ (ö. 7/628), Amr b. Kulsûm'dur (ö. 584 m.). Cahiliyye dönemi şairlerinin şiirleri âlimler tarafından ittifakla delil kabul edilmiştir.²⁸⁸

2- Muhadramûn: Cahiliyye döneminin sonlarında dünyaya gelip, İslâmî dönemi de yaşamış olan şâirler muhadramûn diye isimlendirilir. Buradan anlaşılacağı üzere, muhadramûn olarak isimlendirilen bu gruptaki şâirler hem cahiliyye dönemini hem de İslâm dönemini müşahede etmişlerdir. Lebîd b. Rabî'a (ö. 41/661), Hassan b. Sâbit (ö. 54/674) ve K'ab b. Züheyr (ö. 24/645) gibi şâirler bu dönemin şâirleridir.²⁸⁹

3- İslâmiyyûn: Bu dönem şâirleri, İslâm'ın ilk dönemlerini idrâk etmiş fakat Câhiliyye dönemini yaşamamıştır. Bu grubun başka bir ismi de Mütেকaddimûn olarak bilinmektedir. Dönemin meşhur şâirleri ise şu şekildedir: el-Ferezdâk (ö. 110/728), Cerîr (ö. 110/728), Zu'r-Rumme (ö. 117/735) ve el-Kumeyt (ö. 126/744). Bu şâirlerden el-Ferezdâk, Zu'r-Rumme ve el-Kumeyt gibileri, bazı dilciler tarafından lahn yaptıkları gerekçesiyle eleştirilmiştir.²⁹⁰

Arap dilinde birtakım sebeplerle zaman içerisinde bozulmalar ve lahnlardan dolayı şiirleriyle istişhâd edilen şâirlere bir sınır çizilmiştir. Örneğin es-Suyûtî, el-

286 M. Nihad Çetin, **Eski Arap Şiiri**, İstanbul, 1973, s. 5.

287 el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, c. I, s. 5-7; Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadîsle İstişhâd Meselesi", s. 67-69.

288 Mehmet Reşit Özbalkıç, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, s. 37.

289 Mehmet Reşit Özbalkıç, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, s. 38.

290 Mehmet Reşit Özbalkıç, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, s. 38.

Asmâî'den (ö. 216/831) naklen *el-İktirâh*'ında şairleriyle istişâhta bulunulan şâirlerin sonuncusunun İbrahim b. Herme (ö. 150/767) olduğunu bildirmektedir.²⁹¹

4- Müvelledûn: Üçüncü gruptan günümüze kadar gelen şâirlerin tabakasıdır. Bu döneme verilen diğer bir isim de muhdesûndur. Âlimler bu dönemin Abbâsîler devrinde yaşamış olan Beşşâr b. Burd (ö. 167/783) ve Ebî Nüvâs ile başladığını fakat bu dönemin şâirlerinin ilkinin Beşşâr b. Burd olduğunu ifade etmektedir.²⁹² Bu tabaka içerisinde yer alan şâirlerin şiirlerine âlimler istişâd açısından itibara almamışlardır. Diğer bir taraftan, birtakım âlimler de bu dönem şâirlerinden olan ve Arapçasına itimâd edilebilecek olanların şiirleriyle istişâd etmenin câiz olduğu konusunda görüş beyân etmişlerdir. Zemâhşerî (ö. 538/1143) bu görüşte olanlardandır. Bununla birlikte kaynaklarda Sîbeveyh'in ve el-Ahfeş'in eserlerinde, Beşşâr b. Burd'un şiirleriyle kendilerini hicvetmesinden korktuklarından onun şiirleriyle delil getirdikleri de zikredilmektedir.²⁹³

Mezkûr tabakalar içerisinde ilk üç grupta yer alan şâirler topluca kudamâ (eskiler) diye isimlendirilmiştir.²⁹⁴ Birinci ve ikinci gruba dâhil olan şâirlerin dillerinin fasih olduğu hususunda ittifâk vardır. Kendi çağdaşları tarafından muhdes sayıldığı halde kudemâdan biri olarak zikredilen Ebû Amr Alâ -eski dilciler tarafından birtakım dil hatalarından söz edilir- gibi üçüncü tabaka şâirlerin şiirleri de yaygın kanaate göre delil olarak nitelendirilmiştir.²⁹⁵

İbn Hişâm *el-Câmi'u's-sağîr*'de Kurân-ı Kerîm ve hadîs ile istişâda başvurduğu gibi şiirle de istişâd etmektedir. Bununla birlikte onun eserinde kullandığı şiirlere bakılacak olursa; İmru'ul-Kays, el-Ferezdak, Cerîr gibi şâirlerin şiirlerine başvurduğu görülmektedir. Ancak İbn Hişâm, şiirle istişâda ayırım yapmaksızın söyleyeni belli olmayan şiirleri de delil olarak kullanmıştır. Dolayısıyla bu durum İbn Hişâm'ın şiirle istişâda verdiği önemin en büyük göstergelerinden sayılabilir. Onun şiirle istişâda önem vermesinin bir başka delili de diğer eserlerinde kullanmış olduğu şiir sayısıdır. Buna göre o, *Muğni'l-lebîb*'de 1203, *Evdahû'l-*

291 es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 42.

292 es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 42; Mehmet Reşit Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü*, s. 39.

293 es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 42; İsmail Durmuş, "İstişâd", c. XXIII, s. 396.

294 M. Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 7.

295 İsmail Demir, "İbn Mu'ti'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişâd", s. 23.

Mesâlik'te 508, *Şerhu Şuzûri 'z-zeheb*'te 239, *Şerhu Katri 'n-nedâ*'da 150 şiirle istişhâda bulunmuştur. Öte yandan tüm bu eserlerdeki şiir sayısı ile *el-Câmi 'u's-sağîr*'deki şiir sayısı kıyaslandığında, *el-Câmi 'u's-sağîr*'in hacmine oranla azımsanamayacak derecede şiir ihtiva ettiği mülâhaza edilebilir. Nitekim *el-Câmi 'u's-sağîr*'in 171 şiir şâhidiyle *Şerhu Katri 'n-nedâ*'yı geride bıraktığı görülmektedir.

el-Câmi 'u's-sağîr'de şiirle istişhâdın bazı örneklerine nûn-u vikâye konusuyla giriş yapabiliriz:

İbn Hişâm *el-Câmi 'u's-sağîr*'de zamir bâbının altında nûn-u vikâye faslını ele almaktadır. Mütakellim ي'ından önce fiille beraber nûn-u vikâyenin mutlak ve vâcip olarak geldiğini ifade etmektedir. Bunun ardından o, ليسي de mütakellim yâ'sının zarûreten geldiğini belirtmektedir. İbn Hişâm "ليسى ضرورة" deyip geçmektedir. Öte yandan, İbn Hişâm'ın ليسى şeklinde getirdiği delil bir beyitten alınmış olup bu beyitin tamamı ise şu şekildedir:

إِذْ ذَهَبَ الْقَوْمُ الْكِرَامُ لَيْسِي²⁹⁶ "عَدَدْتُ قَوْمِي كَعَدِيدِ الطَّيْسِ"

"Kavmimi saydım kum taneleri kadar çok idiler. Ancak içlerinde benden başka saygın kimse kalmadı."

İbn Hişâm bu beyitte ليس'ye bitişen nûn-u vikâyenin hazf olunmasının şiir zarûretinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu hazf şâzdır. Buna kıyas yapmak câiz değildir. Çünkü şâirin ليسنى demesi gerekirdi. Bazı Arapların عليه رجلا ليسنى demesi bu kabîldendir. ليس nin câmid fiil olması bu hazfin şâz olmasını kolaylaştırdı. Böylelikle ليس isme benzedi. Çünkü كتابى ve غلامى örneklerinde olduğu gibi isme mütakellim ي'sı bitiştiğinde ona nûn-u vikâye ilhâk olmaz. Bununla beraber burada ليس غير menzilesindedir. Çünkü غير ya nûn-u vikâye bitişmez. ليس burada ليس غير manasında

296 **Bahir:** Recez, **Söyleyen:** Ru'be b. Accâc; İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*, s. 7.

olmasından dolayı aralarında bu türden bir benzerlik söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla, bu benzerlik ليس ye nûn-u vikâye'nin bitişmemesini gerekli kıldı.²⁹⁷

el-Câmi' u's-sağîr'de şiirle istişhâdın örneklerinden bir diğeri olarak ism-i mevsûl konusu ele alınabilir. Müellifimiz bu konuda Ferezdâk'ın şiirini şahit getirmektedir. İbn Hişâm, ism-i mevsûl bâbında ism-i mevsûlleri tek tek izah ettikten sonra ل'ı son sırada zikretmektedir. Buna göre, bu ل' ism-i fâil ve ism-i mefûle dâhil olan ل'dır.²⁹⁸ Öte yandan buna, sıfat-ı müşebbeheye dâhil olan ل'de denilmiştir. İbn Hişâm bu ل'in, verdiği şu örneğe kıyas edilemeyeceğini ifade etmektedir.²⁹⁹

مَا أَنْتَ بِالْحَكَمِ التَّرْضَى حُكْمَتُهُ وَلَا الْأَصِيلِ وَلَا ذِي الرَّأْيِ وَالْجَدَلِ³⁰⁰

“Hükmüne razı olunan hakem değilsin. Ne asilsin, ne görüş sahibisin ne de cedel ehlisin.”

Bu beyitte ترضي muzari fiildir. Bilindiği üzere, ل' ismin alâmetlerindedir. Ancak bu örnekte fiilin başına dâhil olmuştur. Bu şekilde ل'ın fiile dâhil olması şâz bir durumdur ve buna kıyas yapılmaz.³⁰¹

el-Câmi' u's-sağîr'de şiirle istişhâd konusuna mübteda ve haber bahsiyle devam edebiliriz. Müellifimiz bu bahiste söyleyeni belli olmayan bir şiirle istişhâd etmektedir. Dolayısıyla müellifimizin söyleyeni belli olmayan şiirle istişhâd yapmış olması şiirle istişhâd konusundaki tavrını da görmemize yardımcı olmaktadır. İbn Hişâm mübteda ve haber bâbının sonunda, mübtedanın, istifhâma veya nefye itimât ettiği zaman habere ihtiyaç duymayacağını ifade etmektedir. Bunun ardından müellifimiz şu örneği vermektedir:

297 İbn Hişâm, *Evdâhu'l-mesâlik*, Muhakkikin dipnotu, s. 99-100.

298 İbn Hişâm *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*'te bu ل'ı vasfu sarîh olarak isimlendirmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 172.

299 **Bahîr:** Basît, **Söyleyen:** Ferezdâk; İbn Hişâm, *el-Câmi' u's-sağîr*, s. 13.

300 İbn Hişâm, *el-Câmi' u's-sağîr*, s. 14.

301 İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, Muhakkikin dipnotu, s. 40.

إِذَا لَمْ تَكُونَا لِي عَلَيَّ مِنْ أَقْطَاعٍ³⁰³

"حَلِيلِيَّ مَا وَافٍ بِعَهْدِي أَنْتَمَا³⁰²

“Ey Dostlarım! Alâkamı kestiğim kişiye karşı benden yana olmazsanız bana verdiğiniz sözü yerine getirmiş olmazsınız.”

Bu beyitte mübteda olan واف nefy ma'sına i'timat etmiştir. أنتما ise واف'nin fâilidir. Dolayısıyla mübteda habere ihtiyaç duymamaktır. أنتما sedde meseddel haber makamındadır.³⁰⁴

Müellifimizin *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de şiirle istişhâdına örnek vermeye efâl-1 mukârebe konusuyla devam edebiliriz. Bu konuda da müellifimizin söyleyeni belli olmayan şiirle istişhâd ettiği görülmektedir. İbn Hişâm, efâl-1 mukârebe bâbında efâl-1 mukarebenin haberlerinin daima fiil cümlesi olarak geleceğini ifade etmektedir. Müellifimiz efâl-i mukârebenin haberinin şâz olarak isim cümlesi olarak geldiğini şu örneklerle delillendirmektedir:³⁰⁵

مِنَ الْأَكْوَارِ مَرْتَعَهَا قَرِيبٌ³⁰⁶

"وَقَدْ جَعَلْتُ قُلُوصُ بَنِي سُهَيْلٍ

“Benî Süheyl’in genç develeri civarlarındaki merada otlayan bir deve sürüsüne yakın otlamaya başladılar.”

Bu beyitte جعل'nin haberi isim cümlesi olduğu halde مرتعها قریب'dur. Şayet aslı üzere fiil cümlesi olarak gelseydi يقرب مرتعها ... وقد جعلت denilecekti. Ancak burada جعل'nin haberi fiil cümlesi makamında isim cümlesi şeklinde gelmiştir.³⁰⁷

302 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 25.

303 **Bahîr:** Tavil, **Söyleyen:** Bilinmiyor; İbn Hişâm, **Şerhu Katri'n-nedâ**, Muhakkikin dipnotu, s. 118.

304 İbn Hişâm, **Şerhu Katri'n-nedâ**, s. 118.

305 Ebu Temmâm divânında bu beyti zikretmektedir. **Bahîr:** Vâfir, **Söyleyen:** Bilinmiyor; Bkz. İbn Hişâm, **Evdahu'l-mesâlik**, Muhakkikin dipnotu, s. 273.

306 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 29.

307 İbn Hişâm, **Evdahu'l-mesâlik**, Muhakkikin dipnotu, s. 273.

Örneklerimize *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de fâil bâbıyla devam etmekteyiz. İbn Hişâm, fâil bâbında fâilin fiille beraber te’nîsi hakkında bir fasıl açmaktadır. Burada o, te’nîs alâmetinin fiile vucûben bitiştğini ifade etmektedir. Ancak İbn Hişâm, şâz olarak şiir zarûretinde bu durumun ortadan kalkabileceğine şu beyitle örnek vermektedir:

"فَلَا مُزْنَةٌ وَدَقَّتْ وَدَقَّتْ" وَلَا أَرْضٌ أَبْقَلَ ابْتِقَالَهَا"³⁰⁸

“Bu bulut gibi yağmur yağdıran bulut yoktur. Bu yer gibi ekin bitiren yer yoktur.”

مُزْنَةٌ fiilinden te’nîs tâ’sı hazf olunmuştur. أَبْقَلَ fiilindeki müstetir zamir مُزْنَةٌ e râcîdir. Dolayısıyla fiil müennes alâmeti olan te’nîs tâ’sı ile gelmesi gerekirken zarûreten te’nîs tâ’sından hâlî olarak gelmiştir.³⁰⁹

Müellifimizin söyleyeni belli olmayan şiirle istişhâdının bir başka örneği de tenâzu‘ konusundadır. İbn Hişâm *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de tenâzu‘ konusunu “iki veya üç âmil müteahhir bir mâmülde amel etmede çekişir ve o mâmülde yalnızca bu âmillerden biri amel eder. Kûfeliler birinci âmili amel ettirmeyi seçiyor. Onlar, ikinci âmile zamîr takdîr ediyor. Basralılar ikinci âmili amel ettirip birinci âmile zamîr takdîr ediyor.” Şeklinde vermektedir. Müellifimiz, bu izâhının akabinde şu örneği vermektedir:

"جَفَوْنِي وَلَمْ أَجْفُ الْأَخْلَاءَ إِنِّي"³¹⁰ لِغَيْرِ جَمِيلٍ مِنْ خَلِيلِي مُهْمِلٍ"³¹¹

“Onlar (dostlarım) bana eziyet ettiler. Bense dostlarıma asla eziyet etmem. Ben onların ancak iyiliklerini hatırlıyorum.”

"جَفَوْنِي وَلَمْ أَجْفُ الْأَخْلَاءَ" cümlesinde, جَفَوْنِي ve لَمْ أَجْفُ fiilleri الْأَخْلَاءَ kelimesinde tenâzu‘ etmektedirler. لَمْ أَجْفُ amel edip kendisine الْأَخْلَاءَ kelimesini mefûl olarak alıp

308 **Bahir:** Mütেকârib, **Söyleyen:** Âmir b.Cüveyn et-Tâî; İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 39.

309 İbn Hişâm, *Evdahu‘l-mesâlik*, Muhakkikin dipnotu, s. 273.

310 İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*, s. 44.

311 **Bahir:** Tavis, **Söyleyen:** Bilinmiyor; İbn Hişâm, **Şerhu Katri‘n-nedâ**, s. 174; İbn Hişâm, *Evdahu‘l-mesâlik*, Muhakkikin dipnotu, s. 176.

onun mansûb olmasını istemektedir. Şayet bu şekilde amel ettirilirse birinci fiile bir zamir takdir edilir. Bu Basralılar'ın görüşüdür. Kûfeliler ise جفوني'yi amel ettirip أجم' e zamir takdir etmektedir.³¹²

Son olarak da müellifimizin şiirle istişhâdına ilişkin mefûlün fih konusunu örnek verebiliriz. İbn Hişâm *el-Câmi 'u's-sağîr*'de mefûlün fihten harf-i cerrin hazfıyla ilgili olarak şu şiirle istişhâd etmektedir:

رَفِيقَيْنِ قَالَا خَيْمَتِي أُمَّ مَعْبِدٍ³¹⁴

"جَزَى اللَّهُ رَبُّ النَّاسِ خَيْرَ جَزَائِهِ³¹³

“İnsanların Rabbi olan Allah en hayırlı mükâfatını Ümmü Ma’bed’in çadırında kaylûle yapan iki arkadaşa versin.”

"رفیقین قالا خیمتی ام معبد" cümlesinde خیمتی zarf olmak üzere mansuptur. Bunun aslı ise فی خیمتی' dir. فی hazfedilmiştir.

3.1.5. Nesir

Arap dili âlimlerinin istişhâd kaynaklarından biri de nesirdir. Bu, şiirin zıddına söyleyene herhangi bir şart ve zorunluluk yüklemeyen dilin kullanılmasının örneğini oluşturmaktadır. Bilindiği üzere, edebî çalışmalarda nesir, sanatsal ve normal olarak ikiye ayrılmaktadır. Sanatsal nesir de kendi içerisinde birkaç türe ayrılmaktadır. Bunlar; hutbe (nutuk, söylev, hitâbe vs.), mektuplar, hikmetli sözler, darb-ı meseller olarak sıralanabilir. Son sırada zikrettiğimiz darb-ı meseller istişhâdta diğer türlerden daha fazla kullanılmaktadır. Nahiv kitaplarına bakıldığında bu fazla kullanım açık bir biçimde görülmektedir. Öte yandan, normal nesir diye bahsettiğimiz kısım ise günlük konuşma dilini ifade etmektedir. Nahivciler, günlük konuşma diline önem vermişlerdir. Çünkü günlük konuşma dili Arapçanın üsluplarının birçok malzemesini taşımaktadır. Dolayısıyla nahivciler, güvenilir râvilerden aldıkları ifade ve

312 İbn Hişâm, **Şerhu Katri'n-nedâ**, Muhakkikin Dipnotu, s. 174; Bu konuda nahivcilerin çoğunluğu Basralıların görüşünü tercih etmektedir. Bkz. a.y.

313 İbn Hişâm, **Şerhu Şuzûri'z-zeheb**, s. 257.

314 **Bahir**: Taviil, **Söyleyen**: Esmâ bnt.Ebûbekir; İbn Hişâm, **el-Câmi'u's-sağîr**, s. 59.

duyumlarına güvendikleri kişilerin günlük konuşma dilleriyle de istiṣhâd etmişlerdir.³¹⁵

Arap lehçeleriyle istiṣhâdın sahihliği konusuna gelince, bu konuda birtakım tartışmalar olmuştur. Ancak bütün Arap lehçeleriyle istiṣhâd sahih olmakla birlikte Kureyş, Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl, bazı Kinâne kabileleriyle Tayy kabilelerinin lehçeleri daha muteber bir konumdadır.³¹⁶ Yunanlılara komşu olan Tağlib, İran'a komşu olan Bekir b. Vâ'il gibi Arap olmayan unsurlarla sınır komşusu kabilelerin lehçelerinden istiṣhâd ise uygun görülmemiştir. Hem çölde hem şehirde yaşayan kabilelerin lehçeleri de istiṣhâd bakımından kabul görmemiştir.

Önemli bir konu da dürüstlük şartıdır. Dürüstlük şartı, istiṣhâda kendisinden rivâyette bulunulan kimsede değil, râvide aranmış, Müslüman olmayanların, çocukların, kadınların ve delilelerin sözleriyle de istiṣhâd edilmiştir.³¹⁷ Uydurma olması veya bir müvelled şâire ya da sözüne güvenilmeyen birine ait bulunması ihtimalinden dolayı söyleyeni belli olmayan nazım ve nesirle istiṣhâd câiz görülmemiştir. Lehçelerin birbiriyle karışması istiṣhâda mâni' değildir. İki ve daha fazla rivâyeti olan şâhidle vezin ve ya da kafiye zoru ile yapılmış değişikliklerle de istiṣhâd câizdir. Îrâbı ve anlamı kesin olmayan, ihtimal taşıyan şâhid geçersizdir. Bu kaideler hep Arap gramerinde hem de Arap sözlüğünde uygulanır.³¹⁸

İbn Hişâm *el-Câmi 'u's-sağîr*'de nesrin kısımlarından olan darb-ı mesellerle kaideleri delillendirmektedir. Müellifimiz mefûlün bihin âmîlinin hazfı konusunda çok sayıda darb-ı mesel kullanmaktadır. Müellifimizin bu konuda getirdiği şâhitleri aşağıdaki gibi izah etmek mümkündür:

İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*'de mefûlün bih bahsinin altında mefûlün bihin âmîlinin beş yerde hazfedildiğini ifade etmektedir. Buna göre, mefûlün bihin amili semâî olarak hazf edilebilir. İbn Hişâm, semâî hazfla ilgili olarak "كليهما تمرا"³¹⁹ örneğini

315 İsmail Demir, "İbn Mu'ti'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstiṣhâd", s. 23.

316 es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 33; İsmail Durmuş, "İstiṣhâd", *DİA*, c. XXIII, s. 397.

317 es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, thk. M. Ahmed Câdelmevlâ ve dğr., Kahire, t.y, c. I, s. 138-144; İsmail Durmuş, "İstiṣhâd", *DİA*, c. XXIII, s. 397; Bkz. İsmail Demir, "İbn Mu'ti'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstiṣhâd", s. 25.

318 İsmail Durmuş, "İstiṣhâd", *DİA*, c. XXIII, s. 397.

319 *كليهما* şeklinde rivayet de edilmiştir. Söyleyeni Amr b. Humran el-Ca'dî'dir. Bu misal iki şey arasında tercih yapmak durumunda kalıp ikisini birden isteyen ve bunun da artmasını isteyen

vermektedir. Bu örnekte mefûlün bihin amili *عطني وزدني* hazf olunmuştur. "كل شيء ولا شئمة" örneğinde ise *ولا تركب* amilleri hazf olunmuştur. "الكلاب علي البقر"³²¹ örneği de yine mefûlün bihin amilinin hazf olunduğuna ilişkin bir başka örnektir. Bu örnekte de *أرسل* amili hazf olunmuştur. *أحشفا و سوء كيلة* örneğinde ise *أتبع* amili hazf olunmuştur. Bu örneklerle beraber İbn Hişâm, başka örnekler de zikrederek konuyu meşhur misallerle delillendirmektedir.³²²

Müellifimizin darb-ı mesellerle ilgili olarak getirdiği şâhitleri mübtedanın nekre olması bahsinde de müşâhade etmekteyiz.

İbn Hişâm, *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de mübteda ve haber babında, mübtedanın nekre olmayacağını ifade etmektedir. Ancak bazı durumlarda mübtedanın nekre olarak gelebileceğini ifade etmektedir.³²³ İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-nedâ*’da ise müteahhirînden bazı kimselerin mübtedanın nekre olabileceği durumların sayısını otuza kadar çıkardığını belirtmektedir.³²⁴

İbn Hişâm, mübtedanın mahsûr olarak geldiğinde (kasr ifade ettiğinde) veya bu manada geldiğinde nekre olabileceğini ifade etmektedir. İbn Hişâm bu duruma *شيء* *ما جاء بك إلا شيء* anlamındadır.³²⁵

Müellifimizin darb-ı mesellerle ilgili getirdiği şâhitleri *كاد* ve kardeşlerinin haberinin fiil olarak gelmesi konusunda da görmekteyiz. Buna göre; İbn Hişâm *el-Câmi‘u’s-sağîr*’de *كاد* ve kardeşlerinin *كان*’nin amelini yerine getireceğini ancak *كاد* ve

kimse hakkında verilir. Bkz. el-Meydânî, **Mecme‘u’l-emsâl**, haz. Kusay el-Husayn, Trablus, Mektebetu mişkâti İslâmiyye, 1990, c. II, s. 64.

320 İbn Hişâm, **el-Câmi‘u’s-sağîr**, s. 47.

321 Bu misal bir kavmin köpeğini diğerinin üzerine saldırdığında diğer kavmin karşılık vermemesinden dolayı bir zarar söz konusu olmadığında verilir. Bkz. Meydânî, **Mecme‘u’l-emsâl**, c. II, s. 49

322 İbn Hişâm, **el-Câmi‘u’s-sağîr**, s. 47.

323 İbn Hişâm, **el-Câmi‘u’s-sağîr**, s. 20.

324 İbn Hişâm, **Şerhu Katri’n-nedâ**, s. 115.

325 İbn Hişâm, **el-Câmi‘u’s-sağîr**, Hermîl, s. 42.

kardeşlerinin haberinin daima fiil olarak gelmesi gerektiğini ifade etmektedir.³²⁶ Ancak İbn Hişâm, şâz olarak عسى الغوير أبوسا³²⁷ örneğindeki gibi, كاد ve kardeşlerinin haberinin fiil olmadığına da كان gibi amel edebileceğini belirtmektedir.³²⁸

Sonuç olarak, müellifimiz İbn Hişâm'ın *el-Câmi'u's-sağîr*'de sema' metodunu takip ettiği, Kur'an-ı Kerîm, kıraât, hadîs, şiir ve nesir ile yaptığı istişhâdla açıkça görülmektedir. Yukarıda sadece birtakım konularla ilgili olarak verdiğimiz örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür.

3.2. KIYAS

Daha önce İbn Hişâm'ın *el-Câmi'u's-sağîr*'de takip ettiği bir diğer metodun kıyas olduğunu belirtmiştik. Müellifimizin kıyas metodunu *el-Câmi'u's-sağîr*'de nasıl ortaya koyduğuna geçmeden önce, kıyas metodundan ve onun nahiv tarihi içerisindeki durumundan söz etmek yerinde olacaktır.

Nahvî meselelerde kıyasa çok fazla önem veren ve kıyası dilin tespitinde bir vasıta olarak kullanan ilk kişi Basralı âlim Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî'dir (ö. 117/735).³²⁹ Bir nesneyi misâli olan nesneye takdir edip uydurmak demek olan kıyas, galiba ilk olarak İbn Ebî İshâk'ın faaliyetlerinin izahında zikredilmektedir.³³⁰ Kıyasa çok fazla özen gösteren İbn Ebî İshâk, el-Ferezdâk gibi Arap kelâmında hüccet sayılan şairleri bile tenkitten çekinmemiştir. Nitekim el-Ferezdâk'ı birçok beyitinde gramer kurallarına uymadığı için tenkit ettiğini, el-Ferezdâk onun hakkında:³³¹

326 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 28; İbn Hişâm *Evdahu'l-mesâlik*'te كاد ve kardeşlerinin haberinin cümle olarak gelmesi durumunda كان'nin ameliyle amel edeceğini ifade etmektedir. İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, s. 271.

327 Bu mesel, kendisinden bir zararın veya kötülüğün gelmesinden korkulan durumlarda suçlama kastyyla söylenir. "Her halde kötülük size Ğuveyr tarafından gelecek / Belki de bu küçük mağara sizin helakınız olacaktır." anlamındadır. Türkçe'deki karşılığı da ummadığın taş baş yarar şeklindedir. Bkz. Numan Yazıcı, *Arapça-Türkçe/ Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul, Rağbet Yay., 2003, s. 152-153.

328 İbn Hişâm, *el-Câmi'u's-sağîr*, s. 28.

329 İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuhuli's-şu'arâ*, thk. Tâha Ahmed İbrahim, Beyrut, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2001, s. 30.

330 Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 60.

331 İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuhuli's-şu'arâ*, s. 31.; Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târîhu eşheri'n-nuhât*, s. 74.

وَلَكِنَّ عَبْدَ اللَّهِ مَوْلَى مَوَالِيَا

فَلَوْ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ مَوْلَى هَجْرَتُهُ

“Şayet Abdullah köle olsaydı onu hicvederdim ancak Abdullah kölelerin kölesi.”

şeklinde şiir söyleyince İbn Ebî İshâk’ın “yine hata ettin, çünkü مولى موال demen gerekirdi” diyerek el-Ferezdak’ı kıyasa uymadığı için eleştirdiğini görüyoruz. İbn Ebî İshâk’tan sonra İsâ b. Ömer es-Sakafî (ö. 149/766), Ebû Amr el-‘Alâ ve el-Halîl b. Ahmed vb. gibi dilciler dilin tespitinde kıyasa büyük önem verdiler. İsâ b. Ömer de İbn Ebî İshâk gibi, kıyasa uymadıkları için hüccet kabul edilen şairleri eleştirmekten geri durmadılar.³³²

Nahiv tarihinde kıyası büyük bir âmil haline getiren dilciler el-Halîl b. Ahmed ve öğrencisi Sîbeveyh’tir. Bu bağlamda İbn Cinnî’nin, el-Halîl’in kıyasın örtüsünü kaldıran kişi olduğunu söylemesi önemlidir.³³³ Ancak burada İbn Cinnî’nin kastı, onun Arap nahiv tarihinde kıyası ilk kullanan nahivci değil de, kıyası, muhtelif kelimelerde müşahade ettiği aynı hususiyetleri bir temele dayandıran, kıyası bir vasıta olarak lügat ve şiir sahasında kullanarak onu dilde kaçınılmaz bir unsur haline getiren kişi olduğunu söylemek istemesidir.

Öte yandan, dilin belli kaidelere bağlanması suretiyle korunmasını amaçlayan Basralı âlimler, şâz ve çok az kullanılan lafız ve kuralları nazar-ı itibâra almamışlar, eğer bu lafız ve kuralların sıhhati sabit ise bunları şâz olarak isimlendirmişlerdir. Kurallar ve lafızlar içerisindeki bu şâzların da korunması gerektiğini ancak bunlarla da kıyas yapılamayacağını belirtmişlerdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İbn Ebî İshâk’ın el-Ferezdak’ı eleştirmesinde olduğu gibi onlar, fasih sayılan ve dilleriyle istişhâd edilen kimseleri eleştirmekten de geri durmamışlardır.³³⁴

Kıyasta metot olarak Basralılar ilk önce en çok kullanılan, daha sonra çok kullanılanı, sırasıyla normal miktarda kullanılanı, normalden daha az kullanılanı, daha

332 Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 60.

333 İbn Cinnî, **el-Hasaîs**, thk. M. Ali Neccâr, Beyrut, el-Mektebetu’l-‘ilmiyye, 1952, c. I, s. 361.

334 Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 61.

az ve nâdir kullanılanı itibara almışlar sonunda da kıyası kullanarak benzerini, eğer çelişmiyorsa, daha önce mukayese ettikleri şeylerle mukayese etmişlerdir. Şayet bu lafız ve kural, daha önce elde ettikleri ile çelişiyorsa bunu te'vil etmişler veya şâz ya da nâdir olarak kabul etmişler ve bunların muhafaza edilebileceğini fakat kendileriyle kıyas yapılamayacağını belirtmişlerdir. Kimi zaman da zâruret gereği bunların böyle olduğunu ifade etmişlerdir.³³⁵

Kûfeli âlimlere gelince onlar, Basralarının kurallarını dikkate almayıp her kâbile ve herkesten dil ile alakalı malzemeler toplayıp, râvîlerin sıhhat ve güvenilirliğine özen göstermeyişlerine bağlı olarak Basralı âlimler gibi belirli bir metota göre hareket etmemişlerdir. Kûfeli âlimlerin kıyasa ilişkin tavırlarını özetleyecek olursak, çok kullanılan lafız ve kuralları kıyas için şart koşmamışlar, hatta çok kullanılan kural ve lafızlara muhalif dahi olsa tek bir şâhid ile kıyas yapmışlar, Basralıların şâz kabul ettikleri kendisiyle kıyas olunabilen metaryaller olarak almışlar böylelikle de yukarıda Basralıların şâz, nâdir, hatalı, zarûret veya muhâlif lafızlar olarak değerlendirdikleri şeyleri yok saymışlardır,³³⁶ diyebiliriz.

Sonuç itibarıyla denilebilir ki; Basra ekolü kıyası belirli kurallar çerçevesinde ilk kez ortaya koyan ve bunu tatbik eden ilk dil mektebidir. Diğer yandan Kûfe ekolü ise kıyas metodunu Basralı hocalarında almış ancak kıyasta aşırıya gitmişlerdir. Öyleki onlar işittikleri her şeyi kendi başına bir ölçü olarak kabul etmişlerdir. Kıyas metodunun nahiv tarihindeki yerinden söz ettikten sonra, kıyasın öneminden söz etmek yerinde olacaktır.

es-Suyûtî *el-İktirâh*'ında İbnu'l-Enbârî'nin "*manası aynı olmayan iki şeyden menkûl olmayanı menkûl olana hamletmek*" şeklinde tanımladığını ifade etmektedir. Yine Enbârî kıyasın inkârının imkânsız olduğunu, kıyası inkâr edenin nahvi inkâr etmiş olacağını, ulemâdan kıyasın kat'î bir delâleti olduğunu kabul etmemiş bir kimsenin bulunmadığını da belirtmektedir.³³⁷

335 Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 62.

336 Şevki Dayf, **Medarisu'n-nahviyye**, s. 159-165; Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s. 63.

337 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 59.

es-Suyûtî, Kisâî'nin " إِنَّمَا التَّحْوُّ قِيَاسٌ يُتَّبَعُ... وَبِهِ فِي كُلِّ أَمْرٍ يُنْتَفَعُ " beytinin sadrını vererek nahvin “ancak kendisine uyulan bir kıyas” olduğuna dikkat çeker.³³⁸ es-Suyûtî'ye göre bütün ilimler bir kısmını sema‘ ve nâstan elde ederken bir kısmını da istinbât ve kıyastan elde etmektedir. Örneğin, fıkıh ilmi bir kısmını kitap ve sünnet yoluyla gelen naslardan alırken bir kısmını da istinbât ve kıyas yoluyla elde etmektedir. Nahv ilmi de böyledir. Nahvin bir kısmı semâ yoluyla Araplardan gelmekteyken bir kısmı da kıyasla elde edilmektedir.³³⁹ Kıyas olmasaydı ve nahv sadece nakle hasredilmiş olsaydı, hakkında nakil olmayan manaların tabiri imkânsız olurdu. Bu durum hüküm vaz‘ının hikmetine aykırıdır. Bu nedenle kıyâsî veya aklî vaz‘ın gerekliliği tartışmaya açık bir konu değildir.³⁴⁰

Kıyasın mahiyetine gelince, kıyasın dört unsuru vardır. Bu unsurlar; (1) asl (makîsun aleyh), (2) fer (makîs), (3) hüküm ve (4) illetir. Nâibu fâilin raf olması örneğinden hareketle kıyas şu şekilde izah edilebilir.³⁴¹

Asl: Fâilin raf olması

Fer: Nâibu fâil

Hüküm: Nâibu fâilin raf olması

İllet: İsnâd

Bu örneğe göre fâil ve nâibu fâil aralarındaki illetin ortaklığından dolayı aynı hükmü almaktadır.³⁴²

Tüm bu ifadelerden sonra, müellifimiz İbn Hişâm'ın *Muğni*'sinde kıyasın yukarıda zikredilen tanımlarıyla birebir örtüşen tanımından söz etmek gerekmektedir. Böylelikle müellifimizin kıyas konusundaki yaklaşımını anlamaya katkı sağlanacağı kanaatindeyiz. İbn Hişâm *Muğni*'sinin sekizinci babında birçok cüzî kaideye ve

338 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 59.

339 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 59.

340 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 60.

341 es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s. 60.

342 Mehmet Reşit Özbekçi, **Kuran ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü**, s. 60.

meseleye şâmil olan küllî kaidelerden bahsetmektedir ve bu kaideleri onbir olarak zikretmektedir.³⁴³ Müellifimiz bu konuda İbn Cinnî'nin etkisinde görünmektedir. Kalb, tağlîb, ittisâ, civâr, işrâb, lafızlarda birleşik manalar ve tazmîn bu kaidelerden bazıları olarak zikredilebilir.³⁴⁴ Müellifimiz bu kaideleri zikretmezden evvel kıyasın tanımıyla birebir örtüşen şu ibareyi kullanmaktadır:³⁴⁵

"قد يعطى الشيء حكم ما اشبهها: في معناه، أو في لفظه أو فيهما..."

"Hem manada hem lafızda veya her ikisinde kendisine benzeyenin hükmü bir şeye verilebilir."

Müellifimizin *Muğnî*'sindeki bu ifadesi başlı başına onun kıyası nazara itibara aldığıının en büyük delillerinden biri olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*'de bir nahiv usûlü metodu olarak kıyastan söz etmemektedir. Ancak aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi, İbn Hişâm nahiv kaidelerini verirken kıyas metodunu dikkate almaktadır. *el-Câmi 'u's-sağîr*'in mücezz bir eser olması ve böylelikle de yalnızca nahiv kaidelerini ve örneklerini zikretmesi göz önünde bulundurulursa, söylenmesi mümkün olan şey, İbn Hişâm'ın *el-Câmi 'u's-sağîr*'de konuların çoğunluğunda kıyas metodunu esas alarak kaideleri ve örnekleri zikrettiğidir. Öte yandan, yukarıda zikredilen nâibu fâilin fâile kıyasla raf olması örneğinde olduğu gibi, İbn Hişâm'ın *el-Câmi 'u's-sağîr*'de kıyâsî amilleri ele alıp onların amellerinden bahsetmesi onun kıyas metodunu esas aldığıının önemli bir delili olarak kabul edilebilir.

Örneğin; ³⁴⁶"وهواسم الحدث الجارى على الفعل كضرب وأكرم يعمل عمل فعله" ibaresinde İbn Hişâm, masdarın tanımını verdikten sonra onun fiilin ameliyle amel ettiğini söylemesi böyle bir durumun göstergesidir. Bu duruma, ism-i fâil, ism-i mefûl, sıfatı müşebbehe, ism-i tafdîl gibi kıyâsî amillerin tamamı dâhil edilebilir. Bununla birlikte

343 İbn Hişâm, *Muğnî*, c. II, s. 358.

344 İsmail Hakkı Sezer, *İbn Hişâm ve Muğni'l-labîbi*, s. 54.

345 İbn Hişâm, *Muğnî*, c. II, s. 358.

346 İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*, Hermîl, s. 150.

İbn Hişâm'ın bizzat nahiv meseleleri içinde yaptığı kıyaslarda aşağıdaki gibi örneklendirilebilir:

İbn Hişâm *el-Câmi' u's-sağîr*'inde kelimenin tanımını yaptıktan sonra onun kısımlarından olan fiili, “üç zamandan birine bitişerek kendi başına bir manaya delalet eden kelime türü” olarak tanımlamaktadır. Fiilin özelliklerini verdikten sonra mâzi muzâri ve emir fiillerini bunların özelliklerini leffü neşr-i mürettep yaparak izah etmektedir. Ardından o, bu fiillerin ibtidası ile ilgili durumları sıralamaktadır. İbn Hişâm; fiil, mâzi ve rubâi olursa fiilin muzâri sigasının ibtidasının damme ile başlayacağını, üç harfli ve dört harften fazla fiillerde fiilin muzâri sigasının ibtidasının fetha ile başlayacağını ifade etmektedir. Ancak İbn Hişâm, bu konuda ظن manasına gelen إخال fiilini istisna ederek bu fiilin hemzesinin mazide meksur olarak geleceğini ifade etmektedir.³⁴⁷ *el-Câmi' u's-sağîr*'in şerhi *Sirâc*'da ise bu durumun semâya bağlı olarak böyle olduğu ifade edilmektedir. İbn Hişâm, Benî Esed kabilesine göre ise إخال fiilinin hemzesinin meftuh olarak geldiğini söylemektedir. *Sirâc* sahibi el-Alevî mezkûr fiilin hemzesinin hem semâ'ya hem kıyasa göre meftuh olduğunu belirterek İbn Hişâm'ın kıyâsî ve semâî durumları dikkate alarak kaide ve örnekleri zikrettiğini göstermiş olmaktadır.³⁴⁸

Bir başka örnek olarak müellifimizin esmâ-ı sitte konusunu işlemesi zikredilebilir. Buna göre, İbn Hişâm esmâ-ı sittenin irâb alâmetlerini dammeden nâib olarak و, fethadan nâib olarak ı ve kesreden nâib olarak ى şeklinde belirttikten sonra esmâ-ı sittenin bu şekilde irâblanabilmesi için birtakım şartları sıralamaktadır. Buna göre,

1- ذی صاحب , ذی-³⁴⁹ olmak şartıyla,

347 İbn Hişâm, *el-Câmi' u's-sağîr*, s. 2.

348 el-Alevî, *Sirâc*, vr. 12b.

349 ذی صاحب manasında olmazsa الذی manasına gelir ve bu durumda sukûn üzere mebnî olur. Tayy kabîlesinin lügatında böyledir. Örneğin, وذو السماء عرشه, و ı ibaresinde ı kasemden sonra gelmiştir. Bu durumda cer olması gerekirken olduğu gibi kalmıştır. Bu da bu şekilde kullanıldığında murab değil mebnî olarak kullanıldığını göstermektedir. Bkz. İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 68.

2- أخ, أب, حم, 350 فم, هن mütekellim yâ'sına muzaf olmamak şartıyla mezkûr irâb alâmetlerini alabilmektedir.³⁵¹

İbn Hişâm'a göre, هن'de meşhur olan, onun kısaltılmasıdır. هن, اب ve اخ'a muhaliftir. اب'un aslında bir و vardır. İzâfet halinde bu و geriye döner. Müfred kullanımında ise bu kullanılmaz. هن'de ise her iki durumda da fasih olan bu haliyle kullanılmasıdır.³⁵² Dolayısıyla İbn Hişâm'ın, هن kelimesi اب ve اخ kelimelerine kıyas edildiğinde onun fasih olanının nâkıs olarak kullanılması olduğunu söylemesi kıyasa ilişkin örneklerden biri olarak zikredilebilir.

Müellifimizin kıyası dikkate aldığı gösteren örneklere müsennânın irâbı konusu başka bir örnek olarak verilebilir. Buna göre; İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*'de müsennânın irâbı bahsinde

"والألف عن الضمة والياء المفتوح ما قبلها المكسور ما بعدها عن الكسرة و الفتحة"³⁵³

ifadeleriyle müsennâ'nın irâb âlametlerini öz bir biçimde sunup ardından müsennânın irâb alâmetlerinin örneklerini sıralamaktadır. Bununla birlikte o, müsennâya اثنتان, اثنان, ثنتان kelimelerinin irâb konusunda mutlak olarak hamledildiğini ifade etmektedir. Müellifimiz كلا, كلاً kelimelerinin zamîre mudâf olduğunda irâbta müsennâyaya hamledildiğini ifade etmektedir. İbn Hişâm, كلا ve كلاً kelimelerinin zamîre mudâf olduğunda irâbta müsennâyaya hamledilmesinin ise Kinâne kabîlesine göre mutlak olduğunu zikretmektedir. İbn Hişâm, müsennânın nûnunun fetha olabileceğini ifade etmektedir ancak ona göre, bu duruma nûnun yâ ile kullanılması hamledilmez.³⁵⁴

350 فم, mimsiz olmak kaydıyla böyledir. Bkz. İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*, s. 3; فو- فا- في şeklinde gelebilmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 67.

351 İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*, s. 3; İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 68.

352 İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, s. 70.

353 İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*, Hermîl, s. 12.

354 İbn Hişâm, *el-Câmi 'u's-sağîr*, Hermîl, s. 12.

Bu açıklamalara bakılırsa, İbn Hişâm'ın burada öncelikle aslî kaideyi zikredip bu kaidenin örneklerini verdikten sonra kaideye hamledilenleri zikrettiği görülmektedir. Dolayısıyla müellifimiz, aralarındaki benzerlikten dolayı fer'e aslın hükmünü vererek kıyas yapmaktadır. Zaten müellifimiz, *el-Câmi' u's-sağîr*'de لا يقاس, شد, أشد, مؤول, حمل عليه gibi kıyasa ilişkin ifadelere yer vererek kıyas metodunu eserinde esas aldığını göstermektedir.³⁵⁵ İbn Hişâm'ın bu tür ifadeleri kullanmasıyla beraber söz edilmesi gereken önemli bir husus da onun nahiv kaidelerini zikrederken kullandığı terimlerdir. Bu terimleri kullanışı, kıyasta Basralı dilcilerin tutumuyla benzerlik göstermektedir. Üzerine kaide bina edilmesi açısından bu terimler şu şekildedir:

Muttarid: Üzerinde ihtilaf bulunmayandır.

Gâlib: Kesret-i isti'mâl olmakla beraber üzerinde ihtilaf bulunandır.

Kesîr: Gâlibin bir derece altında olandır.

Kalîl: Kesîrin bir derece altında olandır.

Nâdir: Kalîlden daha da az olandır.

355 Bkz. İbn Hişâm, *el-Câmi' u's-sağîr*, s. 3, 5, 7, 8, 13, 15, 19, 22, 23, 26, 28, 29, 32, 39, 42, 54, 55, 58, 64, 70, 71, 75, 78, 94, 98.

SONUÇ

İbn Hişâm el-Ensârî döneminde bir medeniyet ve kültür merkezi olan Kahire’de dünyaya gelmiş, bir insan ömrü için çok da uzun sayılmayacak elli üç yıllık ömrünün neredeyse tamamını burada geçirmiştir. İbn Hişâm, içinde bulunduğu ilmî ortamdan hakkıyla istifade etmiş ve nahiv ilminde derin bir vukûfiyete ve özgünlüğe ulaşmış hatta İbn Haldûn’un ifadesiyle “enhâ min Sîbeveyh” denecek derecede bir ün kazanmıştır. Hiç şüphesiz İbn Hişâm nahiv ilmindeki bu mertebesini öncelikle Kahire gibi bir ilim merkezinde yetişmesine borçlu görünmektedir. Fakat müellifimiz elindeki imkanları değerlendirmesinin yanında ilim yolundaki sabrıyla ve keskin zekâsıyla nahiv ilminde ismini duyurmuştur.

İbn Hişâm eserlerinde nahiv ilmindeki derinliğini, öncekilerin görüşlerine yaptığı eleştirilerle, yaptığı tercihlerle ve beyân ettiği özgün fikirleriyle perçinlemiştir. İbn Hişâm’ın *Şerhu Katri’n-nedâ*, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, *Evdahu’l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, *Muğni’l-lebîb* gibi meşhur eserleri mezkûr derinliğini de kanıtlamaktadır. Öte yandan, İbn Hişâm’ın tarihin derinliklerinde bir hazine gibi saklı kalmış ve ilim yolcuları tarafından keşfedilmeyi bekleyen eseri *el-Câmi’u’s-sağîr* ise İbn Hişâm’ın dili bir sanatkâr gibi kullandığını, söylemek istediğini her türden muhatabın seviyesine göre söyleyebildiğinin en önemli göstergelerinden biridir.

el-Câmi’u’s-sağîr, İbn Hişâm’ın h. 749 yılından önce kaleme aldığı anlaşılan günümüze dört farklı nüshası ve üç şerhiyle ulaşmış, İbn Hişâm’ın nahiv ilmine vukûfiyetini gösteren ve diğer eserlerindeki üslûbundan farklı bir dil kullandığı muhtasar bir eserdir. Eserin iki neşri mevcuttur. Ancak, *el-Câmi’u’s-sağîr*’in İbn Hişâm’ın meşhur eserleri arasında yerini alması için yeniden ciddi bir tahkike ihtiyaç duyduğu görülmektedir.

Müellifimiz *el-Câmi’u’s-sağîr*’de bir dil âlimi olduğunu göstermesinin yanında, bir dil eğitmeni olduğunu da hissettirmektedir. Çünkü, eser ifadeleri ve ibareleriyle öğrencinin ezberleyeceği türden olduğu gibi, ibareleri muhatabın muhakeme yapmasına uygun tarzdadır. Hal böyle olunca, eser Arapça öğrenenlere

meşhur kaide ve örneklere seri bir ulaşım imkânı sağladığı gibi ibaresini geliştirme imkânı da sunmaktadır.

el-Câmi 'u's-sağîr, İbn Hişâm'ın kaleme aldığı nahiv kitaplarından hacim bakımından en büyük olanları arasında değerlendirilebilir. *el-Câmi 'u's-sağîr*, yalnızca hacim bakımından farklı değil aynı zamanda içerdiği bahisleri, misalleri ve şâhidleriyle de farklıdır. İbn Hişâm'ın geniş hacimli eserlerinden olan *Şerhu Katri'n-nedâ* ve *Evdahu'l-mesâlik* gibi eserleriyle kıyaslandığında bu durum çok net olarak anlaşılmaktadır. *el-Câmi 'u's-sağîr* için söylenebileceklerin özeti ise müellifimizin kendi küçük nahiv risâlelerindeki üslûbunu kullanarak, yazdığı şerhler mesabesinde muhtasar bir eser kaleme aldığıdır.

el-Câmi 'u's-sağîr'in metot olarak incelenmesi yalnızca *el-Câmi 'u's-sağîr*'in muhteva ve özellikleriyle değil nahiv usûlüyle de ilişkilidir. Bu bağlamda, İbn Hişâm'ın eserlerine göz atıldığında, nahiv usûlüne ilişkin müstakil bir eseri görülmemektedir. Ancak müellifimizin, eserleri içerisinde nahiv usûlüne taalluk eden meselelere ve kavramlara da değindiği görülmektedir. Örneğin, müellifimiz *el-Câmi 'u's-sağîr*'i belirli bir metotla kaleme almıştır. Bu metot, nahiv usûlü ile ilgili eserlerde sema', kıyas, ıstışâb, icmâ şeklinde zikredilen metotlardan semâ' ve kıyası ihtivâ etmektedir.

Müellifimiz İbn Hişâm'ın *el-Câmi 'u's-sağîr*'de semâ' metodunu takip ederken en çok başvurduğu istişâd kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve Arap şiiRIDIR. Bununla beraber, hadîs-i şerîf ve nesirden de şâhid getirmiştir. Diğer birçok eserinde olduğu gibi, Kur'ân-ı Kerîm'den getirdiği şâhitlerinin meseleyle ilgili olan kısmını zikretmektedir. Bu durum ise onun Kur'ân-ı Kerîm'e ve nahve olan vukufiyetini gözler önüne sermektedir. Müellifimizin Arap şiiRiyle ilgili getirdiği şâhidlerde de söyleyeni belli olmayan şiiRlere yer verdiği görülmektedir. İbn Hişâm, herhangi bir ayırım yapmaksızın her türlü hadîsle istişâd etmektedir. Nesir ile şâhid hususunda ise darb-ı meselleri kullanmaktadır. Semâ' metodunu bu şekilde kullanan müellifimiz, kıyas metodunu da hem kıyâsî amilleri ele alırken hem de birçok bahiste şâz durumlara dikkat çekip bu durumlara kıyas yapılamayacağını belirterek kullandığını göstermektedir.

Sonuç olarak, İbn Hişâm'ın *el-Câmi' u's-sağîr*'i Arap gramerini ayrıntılı bir şekilde öğrenmek isteyenlerin istifâde edebilecekleri en kıymetli çalışmalardan birisidir. Bu çalışma, bize Arapçada kendi döneminin otoritelerinden kabul edilen İbn Hişâm gibi büyük bir âlimi ve onun nahivdeki alışılmış üslûbunun dışına çıkarak kaleme aldığı önemli bir eserini tanıma imkânı da vermiştir. Bununla birlikte, bizim çalışmamız eserin tanıtılması ve metodunun ortaya konulması gayesine matuf olduğundan, *el-Câmi' u's-sağîr* ile ilgili yapılacak yeni çalışmalar, eserin bizim ele almadığımız yönlerinin anlaşılmasına ve hak ettiği değeri görmesine katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- ‘Isam, Nureddin: **İbn Hişâm el-Ensârî hayâtuhû ve menhecuhû en-nahvî**, Beyrût, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, 1989.
- Amr b. Ali b. el-Ensârî (İbn Mulakkin): **Tezkiretu’l-muhtâc ilâ ehâdîsi’l-Minhâc**, thk. Hamdî Abdulmecîd es-selefî, Beyrût, Mektebetu’l-islâmiyye, 1994.
- Bağdatlı İsmail Paşa: **Hediyetu’l-arifîn esmâ el-muellifîn ve âsâr el-musannifîn**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Bağdatlı İsmail Paşa: **İzâhu’l-meknûn fi’z-zeyli alâ Keşfi’z-zunûn an esmâi’l-kutubi ve’l-funûn**: tsh. Şerafettin Yaltkaya, Rıfat Bilge, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 1945.
- Bakırcı, Selami; Demirayak, Kenan: **Arap Dili Grameri Tarihi**, Erzurum, Atatürk Üni. Fen-Edebiyat Fak. Yay., 2001.
- Bolelli, Nusrettin: “Nahivde Hadîsle İstişhâd Meselesi”, **MÜİFD**, İstanbul, Sayı: 5-6, 1993, s. 165-175.
- Çelebi, Muharrem: “Muhataras Nahiv Kitaplarına Bir Bakış”, **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir, Sayı: 5, 1989, s. 1-31.
- Çetin, M. Nihad: **Eski Arap Şiiri**, İstanbul, 1973.
- Çörtü, Meral: **Sarf-Nahv Edatlar**, 14. bs., İstanbul, İfav Yay., 2012.
- Dayf, Şevki: **Medarisu’n-nahviyye**, 7. bs., Kahire, Daru’l-meârif, 1986.
- Demir, İsmail: “İbn Mu’tî’nin Kitâbu’l-Fusûl Fi’n-Nahv Adlı Eserinde İstişhâd”, **AÜİFD**, Sayı: 3, 2015, s. 16-35.

- Durmuş, İsmail: “İstişhâd”, **DİA**, İstanbul, TDV Yay., 2001, c. XXIII, s. 396-397.
- Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel: **Musnedu İmâm-ı Ahmed**, thk. Şuayb el-Arnâvud, Âdil Muşid ve dğr., y.y., Muessesetu’r-risâle, 2001.
- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî: **Sahihu’l-Buhârî**, thk. Ahmed Câd, Kâhire, Dâru’l-ğaddi’l-cedîd, 2002.
- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî: **Sahihu’l-Buhârî**, thk. Ebû Süheyb el-Kerâmî, Riyâd, Beytu’l-efkâr, 1998.
- Ebu Hasen Müslim b. Haccâc: **Sahîh-u Muslim**, thk. Ahmed Câd, Kâhire, Dâru’l-ğaddi’l-cedîd, 2007.
- el-Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer: **Hizânetu’l-edeb**, thk. Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire, Mektebetu Hancî, 1979.
- el-Efgânî, Sa‘id: **Fî usûli’n-nahv**, Beyrut, Mektebetu’l-İslâmî, 1986.
- el-Endelusî, Ebu Hayyân: **Bahru’l-muhîd**, Lübnan, Dâru’l-Kutubi’l-‘ilmiyye, 2010.
- el-Hâşimî, Mustafâ: **el-Kavâ‘idu’l-esâsiyye li’l-luğati’l-‘arabiyye**, thk. Muhammed Ahmed Kâsım, Beyrut, Mektebetu’l-asriyye, 2012.
- el-İsfehânî, Râgıb: **el-Mufredât fî garîbi’l-Kur’ân**, thk. ed-Dirâsât ve’l-buhûs merkezi, Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, t.y.
- el-Meydânî: **Mecme‘u’l-emsâl**, haz. Kusay el-Husayn, Trablus, Mektebetu Mişkâti İslamiyye, 1990.
- es-Safedî, Selahuddin: **‘Ayânu’l-asr ve ‘Avânu’n-nasr**, thk. Ali Ebu Zeyd, Dımaşk, Dâru’l-fikr, 1998.

- es-Sehavî, Muhammed b. Abdurrahman: **ed-Dav'ul-lâmî li Ehli'l-karni't-tâsi'**, Beyrut, Dâru'l-ciyul, 1992.
- es-Subkî, Tâcuddîn: **Tabâkâtu'l-şâfiyeti'l-kubrâ**, thk. Muhammed et-Tannâhî, Kahire, Dâru'l-ihyâi'l-kutubi'l-arabiyye, 1918.
- es-Suyûtî, Celâluddîn: **Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât**, y.y., Daru'l-fikr, 1979.
- es-Suyûtî, Celâluddîn: **el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv**, thk. Abdul'âl Sâlim Mekrem, Beyrut, Muessesetu'r-risâle, 1985.
- es-Suyûtî, Celâluddîn: **el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ**, thk. M. Ahmed Câdelmevlâ ve dğr., Kahire, t.y.
- es-Suyûtî, Celâluddîn: **Husnu'l-muhâdara fi târihi Mısra ve'l-Kâhire**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Suriye, Dâru'l-ihyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1967.
- es-Suyûtî, Celâluddîn: **'Ukûdu'z-zeberced fi 'irâbi'l-hadîsi'n-nebeviyyî**, Selmân Kudât, Beyrut, Dâru'l-ciyul, 1994.
- es-Suyûtî, Celâluddîn: **el-İktirâh fi 'ilmi usûli'n-nahv**, thk. Muhammed Hasen İsmâil, Lübnan, Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2011.
- eş-Şevkânî, Muhammed: **Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'**, Kahire, Dâru'l-kutubi'l-İslâmiyye, t.y.
- Fevde Nîl, Ali: **İbn Hişâm el-Ensârî âsâruhû ve mezhebuhû en-nahvî**, Riyâd, Câmî'atu Melik Su'ûd, 1985.
- İbn 'Imâd, Abdulhayy: **Şezerâtu'z-zeheb fi ahhârî men zeheb**, thk. Mahmud Arnavut, Beyrut, Daru'bni Kesîr, 1996.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman: **el-Muhteseb**, nşr. 'Al'i en-Necdî Nasif, 'Abdu'l-Fettâh İsmâ'il Şiblî, Kahire, 1966.

- İbn Hacer, Şihâbuddîn b. Ahmed el-Askalânî: **ed-Duraru'l-kâmine fi 'ayâni'l-mieti's-sâmine**, Beyrut, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, t.y.
- İbn Hâldun, Abdurrahman b. Muhammed: **Mukaddime**, y.y., Dâru'n-nehda, t.y.
- İbn Hişâm: **Şerhu Şuzûri'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-arab**, thk. Muhammed Muhîddin Abdulhamîd, Beyrut, Mektebetu'l-asriyye, 2008.
- İbn Hişâm: **'İtirâdu's-şart 'alâ-ş-şart**, thk. Abdulfettah el-Hamûz, Amman, Dâru 'Imâr, 1986.
- İbn Hişâm: **el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv**, thk. Ahmed Mahmûd Hermîl, Kahire, Mektebetu'l-hancî, 1980.
- İbn Hişâm: **Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik**, thk. Muhammed Muhîddin Abdulhamîd, Beyrut, Mektebetu'l-asriyye, 2013.
- İbn Hişâm: **Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'arîb**, thk. Berekât Yusuf Hebbûd, Beyrut, Dâru'l-erkâm, 1999.
- İbn Hişâm: "el-Mesâilu fi 'irâbi'l-Kur'ân", thk. Sâhib Ebû Cenâh, Mecelletu'l-mevrid, Bağdat, 1974, sayı: 3, s. 143-166.
- İbn Hişâm: **el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv**, thk. Muhammed Şerîf Saîd ez-Zeybâk, Dımaşk, Mektebetu Halbûnî, 1968.
- İbn Hişâm: **Tahlîsu's-şevâhid ve telhîsu'l-fevâid**, thk. Abbâs Mustafa es-Sâlihî, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-arabî, 1986.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn: **Lisânu'l-'arab**, thk. Ahmet Fâris, Beyrut, Dâru Sâdır, 1300/1882.

- İbn Muflih, Burhânuddîn: **el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashâbi imam Ahmed**, thk. Abdurrahman el-Useymin, Riyâd, Mektebetu'r-reşîd, 1990.
- İbn Sellâm el-Cumahî: **Tabakâtu fuhuli's-şu'arâ**, thk. Tâha Ahmed İbrahim, Beyrut, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2001.
- İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn: **en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısra ve'l-Kâhira**, thk. Muhsîn Şemsüddîn, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1992.
- İsmail b. İbrahim b. el-Alevî: **Sirâcu'l-munîr li'l-Câmi'i's-sağîr**, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, nr. 932.
- Kâtip Çelebi: **Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn**, tsh. Kilisli Muallim Fırat, Şerafettin Yaltkaya, Dâru İhyâi Turasi'l-arabî, t.y.
- Malik b. Enes: **el-Muvatta'**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, y.y., 1985.
- Muhammed b. Abdullah b. Mâlik: **Elfiyetu İbn Mâlik**, Beyrut, el-Mektebetuş-şabiyye, t.y.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit: "İbn Hişâm en-Nahvî", **DİA**, İstanbul, TDV Yay., 1999, c. XX, s. 74-77.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit: **Kuran ve Hadîsin Arap Gramerindeki Rolü**, İzmir, Yeni Akademi Yay., 2006.
- Sancak, Yusuf: "İbn Hişâm el Ensârî Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Gramerle İlgili Bazı Görüşleri ve Tercihleri Üzerine Bir Deneme", **AÜİFD**, sayı: 14, 1999, s. 201-218.
- Sezer, İsmail Hakkı: **İbn Hişâm ve Muğni'l-Labîbî**, Konya, 2000.

- Tantâvî, Muhammed: **Neş'etu'n-nahvî ve târîhu eşheri'n-nuhât**, Kahire, Dâru'l-Me'arif, 1995.
- Tural, Hüseyin: "Arap Dilinde Şiir ve Hadîsle İstişhâd Meselesi", **AÜİFD**, Sayı: 9, 1990, s. 67-79.
- Yazıcı, Numan: **Arapça-Türkçe/ Türkçe-Arapça Atasözleri ve Deyimler**, İstanbul, Rağbet Yay., 2003.
- Yiğit, İsmail: "Memlükler", **DİA**, Ankara, TDV Yay., 2004, c. XXIX, s. 90-97.